

GENEZA I POCZĄTKI MIAST W DOBRACH BISKUPÓW POZNAŃSKICH W WIELKOPOLSCE (XIII–XIV WIEK)

Część I

Wprowadzenie

Niezwykły wzrost zainteresowań badaczy początkami Kościoła w Polsce, dający się zauważyć zwłaszcza w okresie ostatnich dziesięciu lat (1992–2002), związany był niewątpliwie z obchodami tysiąclecia śmierci księcia Mieszka I (25 V 992) oraz z millenium Zjazdu Gnieźnieńskiego w roku 1000¹. Główny ciężar dyskusji skoncentrował się jednak przede wszystkim na dwóch spornych od lat problemach, a mianowicie: kościelno-prawnym statusie biskupstwa polskiego (poznańskiego) za Jordana i jego następcy Ungera przed rokiem tysiącnym (biskupstwo misyjne czy diecezjalne – w uprosz-

* Wykaz zastosowanych skrótów znajduje się na końcu tomu, przed spisem treści.

¹ Por. *Polska Mieszka I. W tysiąclecie śmierci twórcy państwa i Kościoła polskiego*, red. J. M. Piskorski, Poznań 1993; *1000 lat Archidiecezji Gnieźnieńskiej*, red. J. Strzelczyk, J. Górny, Gniezno 2000. Na marginesie wydawnictw związanych z Rokiem Jubileuszowym 2000, rzuca się w oczy niemal całkowity brak prac, poświęconych w tym okresie diecezji poznańskiej. Aktualne więc pozostają starsze prace, poświęcone Kościołowi poznańskiemu, a w szczególności: J. Nowacki, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 1–2, Poznań 1959–1964; Tegoż, *Początki biskupstwa poznańskiego*, Poznań 2000, stanowiąca odtworzenie początkowej części (s. 1–52) pierwszego tomu *Dziejów archidiecezji poznańskiej*; H. Łowmiański, *Początki Polski*, t. 6 cz. 1, Warszawa 1985, s. 352 n. oraz w wielu miejscach w poprzednich tomach; Tegoż, *Religia Słowian i jej upadek (w. VI–XII)*, Warszawa 1986, passim.

czeniu)², jak również lokalizacji pierwotnej siedziby Kościoła w tym najstarszym okresie – w Gnieźnie czy też w Poznaniu³. Mimo znacznego zbliżenia stanowisk w tych oraz pozostałych kwestiach, oba problemy – jak się wydaje – będą również w przyszłości przedmiotem gorących sporów uczonych, poszukujących coraz to nowych interpretacji dla pozostających od wielu lat w niezmienionej ilości pod-

² Na temat początków Kościoła w Polsce istnieje już ogromna literatura, powstała zwłaszcza w okresie ostatnich dziesięciu lat i nie sposób dokonać tutaj jej systematycznego przeglądu. Starszą literaturę omawia H. Łowmiański, *Początki Polski*, t. 5, Warszawa 1973 s. 575–595, spośród której należy wymienić: W. Abraham, *Organizacja Kościoła w Polsce do połowy XII wieku*, Poznań 1962; J. Dowiat, *Chrzest Polski*, Warszawa 1962; Tegoż, *Metryka chrztu Mieszka I i jej geneza*, Warszawa 1961; G. Labuda, *Studia nad początkami państwa polskiego*, t. 1–2, Poznań 1987–1988; *Początki państwa polskiego. Księga Tysiąclecia*, red. K. Tymieniecki, t. 1–2, Poznań 1962. Z nowszej literatury warto przytoczyć: *Tropami świętego Wojciecha*, red. Z. Kurnatowska, Poznań 1999; S. Trawkowski, *Początki Kościoła w Polsce za panowania Mieszka I*, w: *Polska Mieszka I*, s. 5–73; R. Michałowski, *Początki arcybiskupstwa gnieźnieńskiego*, w: *1000 lat Archidiecezji*, s. 27–49; T. Wasilewski, *Zjazd gnieźnieński w roku 1000 i powstanie królestwa i metropolii kościelnej w Polsce*, w: *Polska na przełomie I i II tysiąclecia*, red. S. Skibiński, Poznań 2001 s. 103–115; J. Kłoczowski, *Chrześcijaństwo w Europie Środkowowschodniej i budowa organizacji kościelnej*, w: *Ziemia polskie w X wieku i ich znaczenie w kształtowaniu się nowej mapy Europy*, red. H. Samsonowicz, Kraków 2000 s. 3–17; J. Strzelczyk, *Mieszko I*, Poznań 1992 i 1999; Tenże, *Zjazd Gnieźnieński*, Poznań 2000; M. Banaszak, *Charakter prawny biskupów Jordana i Ungera*, NP t. 30:1969 s. 43–123; A. Weiss, *Biskupstwa bezpośrednie zależne od Stolicy Apostolskiej w średniowiecznej Europie*, Lublin 1992. Pozycją wybitną w tej kategorii badań jest najnowsza praca poznańskiego historyka, J. Dobosza, *Monarchia i moźni wobec Kościoła w Polsce do początku XIII wieku*, Poznań 2002, która daje między innymi przegląd źródeł oraz badań nad powstaniem i wczesnym okresem rozwoju Kościoła w Polsce.

³ Zob. W. Abraham, *Gniezno i Magdeburg*, Kraków 1921 (zmieniona wersja w: Tenże, *Organizacja Kościoła w Polsce*, s. 263–279); G. Labuda, *Magdeburg i Gniezno (Założenie arcybiskupstwa magdeburskiego i biskupstwa poznańskiego na tle wschodniej polityki misyjnej Ottona Wielkiego)*, RH 14:1938 s. 185–238; Tenże, *Organizacja Kościoła w Polsce w drugiej połowie X wieku i kościelne znaczenie zjazdu gnieźnieńskiego w roku 1000*, w: *Studia nad początkami*, t. 2 s. 466–474; H. Łowmiański, *Początki Polski*, t. 5 s. 590–595; T. Silnicki, *Początki organizacji Kościoła w Polsce za Mieszka I i Bolesława Chrobrego*, w: *Księga Tysiąclecia*, t. 1 s. 319–361; Z. Kurnatowska, *Elementy sacrum w topografii, tworzonej przez pierwszych Piastów domeny i jej głównych ośrodków*, w: *Człowiek, sacrum, środowisko. Miejsce kultu we wczesnym średniowieczu*. Spotkania Bytomskie IV, Wrocław 2000 s. 111–125; Tenże, *Początki organizacji parafialnej w Wielkopolsce*, w: *Ecclesia Posnaniensis. Opuscula Mariano Banaszak septuagenario dedicata*, red. F. Lenort, K. Lutyński, Poznań 1988 s. 47–55.

stawowych źródeł historycznych⁴. Przełomu, szczególnie w drugiej sprawie, możemy oczekiwać ze strony archeologów, których niezwykle obiecujące odkrycia dokonane ostatnio na Ostrowie Tumskim w Poznaniu mogą być zapowiedzią przewartościowania dotychczasowych poglądów w gronie historyków państwa i Kościoła⁵. To nad podziw owocne i dające nowe, ważne ustalenia badaczy w kwestiach początków Kościoła dziesięciolecie, nie przyniosło niestety żadnych liczących się opracowań dotyczących problematyki gospodarczej biskupstwa poznańskiego w jego najstarszym okresie oraz później, od XII do XV w. Pozostają więc nadal aktualne wcześniejsze dzieła J. Nowackiego i H. Łowmiańskiego, uzupełnione pracami o szerszym charakterze (K. Modzelewski, K. Buczek, S. Gawlas)⁶.

Powstałe po roku 1000 biskupstwo poznańskie, wyodrębnione zostało na części obszaru kościelnego, nazywanego w literaturze najczęściej biskupstwem polskim (lub poznańskim), a ukształtowanym

⁴ Przykładem nowego spojrzenia na początki Kościoła w Polsce, zob. T. Wasilewski, *Pierwsze biskupstwo z siedzibą w Poznaniu*, w: *Ludzie, Kościół, wierzenia. Studia z dziejów kultury i społeczeństwa Europy Środkowej (Średniowiecze – wczesna epoka nowożytna)*, red. W. Iwańczak, S. M. Kuczyński, Warszawa 2001 s. 63–70.

⁵ M. Kara, *Początki i rozwój wczesnośredniowiecznego ośrodka grodowego na Ostrowie Tumskim w Poznaniu*, w: *Civitates principales. Wybrane ośrodki władzy w Polsce wczesnośredniowiecznej. Katalog wystawy*, red. T. Janiak, D. Stryniak, Gniezno 1998 s. 26–29; Z. Kurnatowska, *Poznań w czasach Mieszka I*, w: *Polska Mieszka I*, s. 73–90; H. Kočka-Krenz, *Badania zespołu pałacowo-sakralnego na Ostrowie Tumskim w Poznaniu*, w: *Osadnictwo i architektura ziem polskich w dobie zjazdu gnieźnieńskiego*, red. A. Buko, Z. Świechowski, Warszawa 2000 s. 69–74; Tenże, *Wczesnopiastowski Poznań w świetle źródeł archeologicznych*, w: *Gniezno i Poznań w państwie pierwszych Piastów*, red. A. Wójtowicz, Poznań 2000 s. 61–76; Tenże, *Zespół pałacowo-sakralny na grodzie poznańskim*, w: *Polska na przełomie*, s. 287–294; A. Biedroń, T. Rodzińska-Choraży, *Katedra w Poznaniu – nowe propozycje rekonstrukcji i datowania korpusu nawowego oraz masywu zachodniego od X do XII wieku*, w: *Światło weryfikacji ustaleń Krystyny Józefowiczówny*, w: *tamże*, s. 7–22.

⁶ J. Nowacki, *Dzieje archidiecezji*, t. 2, passim; H. Łowmiański, *Początki Polski*, t. 6 cz. 1 s. 244 i n.; K. Modzelewski, *Organizacja gospodarcza państwa polskiego X–XIII wiek*, Poznań 2000 s. 76 i n.; Tenże, *Chłopi w monarchii wczesnopiastowskiej*, Wrocław 1987 s. 193 n.; K. Buczek, *Z badań nad organizacją gospodarki w monarchii wczesnopiastowskiej (do początku XIV wieku)*, KHKM 19:1969 nr 2 s. 202 n.; S. Gawlas, *O kształt zjednoczonego Królestwa. Niemieckie władztwo terytorialne a geneza społeczno-ustrojowej odrębności Polski*, Warszawa 1996 s. 72 n.

po przyjęciu chrztu przez Mieszka I (może w 968 r.) w granicach dawnego *civitas Schinesghe*, w którego skład, obok Wielkopolski, wchodziła również Polska środkowa i lewobrzeżne Mazowsze⁷. Do Kościoła poznańskiego, który decyzją synodu gnieźnieńskiego objął Unger, weszła część zachodnia i południowo-zachodnia Wielkopolski właściwej, rozciągająca się na obszarze określonym w większości przez granice fizjograficzne. Aż do śmierci Ungera w 1012 r. diecezja ta funkcjonowała poza strukturami Kościoła polskiego i dopiero po tej dacie podporządkowano ją metropolii gnieźnieńskiej. Na północy jej granicę stanowiły rzeki Noteć i Warta (lub pas wzgórz morenowych na północ od Noteci), oddzielające Wielkopolskę i Pomorze. Na południu, począwszy od Proсны w okolicach Kalisza, biegła wzdłuż rzek Baryczy, Orli, Odry, a następnie od Szydłowa na zachód, w kierunku rzeki Szprewy. Na zachodzie granica przekraczała od piętnastu do czterdziestu kilometrów bieg Odry i początkowo kierowała się wzdłuż Szprewy, a następnie linią prostą prowadziła na północ, aż do Cedyni, bez wyraźnie zaznaczonego czynnika fizjograficznego. Przebieg granicy wschodniej z archidiecezją gnieźnieńską, z niewielkimi zmianami w południowej części, przetrwał do dnia dzisiejszego. Można ją wyznaczyć wyłącznie przy pomocy punktów topograficznych (z braku cech fizjograficznych), które od południa stanowiły miejscowości: Wysocko i Odolanów, następnie Pyzdry położone nad rzeką Wartą, dalej Kostrzyn, Rogoźno i Margonin aż do rzeki Noteci⁸. Sporna pozostaje kwestia wydzielenia biskupstwu poznańskiemu w roku tysięcznym części Mazowsza, a ściślej archidiaconatu czerskiego, rozciągającego się po obu stronach rzeki Wisły: od rzeki Liwiec na wschodzie, do Rawki na zachodzie i Pilicy na południu⁹. Takie stanowisko zajmował przede wszystkim J. Nowacki oraz częściowo również H. Łowmiański¹⁰. W rzeczywistości jednak nie wiemy kiedy archidiaconat czerski przyłączono do diecezji poznańskiej, gdyż brak

⁷ Tak określił granicę biskupstwa polskiego (poznańskiego) za Jordana i Ungera do 1000 r., J. Strzelczyk, *Zjazd Gnieźnieński*, s. 73 zwracając uwagę, że w skład państwa Bolesława Chrobrego wchodziły jeszcze Pomorze oraz odebrane w latach dziewięćdziesiątych X w. Czechom – Małopolska i Śląsk.

⁸ Rekonstrukcja granic na podstawie: J. Nowacki, *Dzieje archidiecezji*, t. 2 s. 7 n. oraz mapa 1; G. Labuda, *Studia nad początkami*, t. 2 s. 509 oraz ryc. 19.

⁹ Por. J. Nowacki, *Dzieje archidiecezji*, t. 2 mapa 7.

¹⁰ J. Nowacki, *tamże*, t. 1 s. 44; H. Łowmiański, *Początki Polski*, t. 5 s. 619.

na ten temat jakichkolwiek wzmianek źródłowych. Zapewne rację miał W. Abraham, który uważał, że ziemię czerską przekazano Poznaniowi dopiero w roku 1123/24 podczas reformy terytorialnej Kościoła w Polsce, przeprowadzonej pod przewodnictwem legata papieskiego Idziego z Tusculum. Utworzono wówczas nowe diecezje wydzielone z obszaru archidiecezji gnieźnieńskiej (kruszwicka i włocławska) oraz częściowo z poznańskiej (lubuska), natomiast przyłączenie do biskupstwa poznańskiego archidiaconatu czerskiego miało być rekompensatą za utratę ze swego obszaru całej zachodniej części na rzecz Kościoła lubuskiego¹¹.

Diecezja poznańska, otoczona ze wszystkich stron biskupstwami: miśnieńskim, brandenburskim, wrocławskim, kołobrzesckim i gnieźnieńskim, nie posiadała już większych możliwości rozwoju przestrzennego. Występowanie na znacznym obszarze terenów leśnych i podmokłych, przy małym zaludnieniu, nie stwarzało dogodnych warunków dla rozwoju osadnictwa wczesnośredniowiecznego¹². Około połowy X w. (oraz później) osadnictwo na obszarze biskupstwa poznańskiego ukształtowało się wyspowo, z reguły wokół grodów przejętych z okresu plemiennego lub pobudowanych przez pierwszych Piastów. Szczególnie nagromadzenie obiektów obronnych we wczesnym okresie państwowym miało miejsce w południowo-zachodniej Wielkopolsce – na zachód od Kalisza i południe od Śremu. Były to między innymi ośrodki osadniczo-obronne w Potarzycy, Nieparcie, Poniecu, Krobi, Siemowie i Krzywiniu. Kilka dalszych grodów znajdowało się w rejonie Kargowej, Zbąszynia, Pszczewa i Międzyrzecza. Obszar położony między osadnictwem międzyrzeczkim a Pozna-

¹¹ Por. W. Abraham, *Gniezno i Magdeburg*, s. 21; Tenże, *Organizacja Kościoła*, s. 144. Zob. również G. Labuda, *Początki diecezjalnej organizacji kościelnej na Pomorzu i na Kujawach w XI i XII wieku*, ZH 23:1968 s. 361 n.; Tenże, *Studia nad początkami*, t. 2 s. 509 i przypis 192.

¹² K. Hładytowicz, *Zmiany krajobrazu i rozwój osadnictwa w Wielkopolsce od XIV do XIX wieku*, Lwów 1932 s. 38 n., 68 n. oraz mapa zalesienia. Większe obszary puszczankie znajdowały się po obu brzegach rzeki Warty, na odcinku od Obornik do Skwierzyny, kolejne: na północ od Poznania, w okolicach Mosiny, w rejonie Krzywina, Ponieca, Dolska i Rydzyny, na zachód od Święciechowy, Śmigła i Przemętu, wreszcie duży obszar leśny, położony był na zachód od linii miejscowości: Wolsztyn, Opalenica, Grodzisk i Pniewy. Zaludnienie tej części Wielkopolski szczegółowo omówił S. Kurnatowski, *Przemiany osadnicze w procesie kształtowania Wielkopolski jako regionu historycznego*, SA t. 34:1994 s. 3–36, zwłaszcza ryc. 20–22.

niem pozostawał niezwykle słabo zasiedlony oraz niemal zupełnie pozbawiony ośrodków obronnych¹³. To dość rzadkie osadnictwo spajało kilka wczesnych i ważnych dróg, biegnących przez obszar diecezji poznańskiej równoleżnikowo oraz południkowo, które wraz z całą siecią dróg lokalnych zbiegały się w Poznaniu. Najważniejszą z nich była niewątpliwie droga z Niemiec Środkowych przez Lubusz, Międzyrzecz do Poznania oraz jej odgałęzienie ze Szczecina przez Pyrzyce, Santok i Międzyrzecz¹⁴. W 1005 r. szły tym szlakiem wojska cesarza Henryka II na Poznań, co szczegółowo opisał w swej Kronice biskup merseburski Thietmar¹⁵. Ważne znaczenie w omawianym okresie posiadały również drogi: z Łużyc przez Gubin, Krosno, Zbąszyń do Poznania, następnie południowo-wielkopolski odcinek traktu cesarskiego przez Żagań, Iławę, Głogów, Łoniewo i Krzywiń (Czerwona Wieś) oraz szlak wrocławski, przez Milicz, Czestram, Krobie, Śrem i Bnin do Poznania¹⁶.

Odtworzenie pierwotnego uposażenia biskupstwa poznańskiego jest zadaniem niezwykle trudnym, ze względu na chroniczny brak źródeł z najwcześniejszego okresu funkcjonowania Kościoła poznańskiego (XI–XII w.). Nie były to z pewnością jeszcze dobra ziemskie

¹³ Por. na ten temat: Z. Kurnatowska, *Wielkopolskie badania w ramach projektu badawczego „Polska w dobie Zjazdu Gnieźnieńskiego”*, w: *Osadnictwo i architektura*, s. 43 n. oraz rys. 1; M. Kara, *Stan badań dendrochronologicznych wczesnośredniowiecznych grodzisk z terenu Wielkopolski*, w: *tamże*, s. 55 n. oraz ryc. 1; A. Wędkicki, *Na zachód od Poznania*, w: *Słowiańszczyzna w Europie średniowiecznej*, t. 1, red. Z. Kurnatowska, Wrocław 1996, s. 69 i n.; G. Teske, *Ze studiów nad osadnictwem grodowym w południowo-wschodniej Wielkopolsce*, SA t. 91:2000 s. 105–125 oraz mapa 1; Z. Kurnatowska, A. Łosińska, *Perspektywy badań nad wczesnym średniowieczem Ziemi Lubuskiej*, w: *Człowiek a środowisko w środkowym i dolnym Nadodrzu*, Spotkania Bytomskie II, Wrocław 1996 s. 161–164, zwłaszcza mapa 1 i wykaz stanowisk na s. 167–169.

¹⁴ S. Weymann, *Ze studiów nad zagadnieniem dróg w Wielkopolsce od X do XVIII wieku*, PZ R. 9:1953 nr 6/8 s. 209.

¹⁵ Zob. *Kronika Thietmara*, wyd. M. Z. Jedlicki, Poznań 1953 s. 353 ks. 6 ust. 27.

¹⁶ S. Weymann, *tamże*, s. 28–211; A. Wędkicki, *Ze studiów nad procesami osadniczymi ziem Polski Zachodniej*, Wrocław 1987 s. 8 n. oraz rys. 1; M. Wróbel, *Południowo-wielkopolski odcinek traktu cesarskiego: Łoniewo-Czerwona Wieś, w świetle archeologicznych badań osadniczych* (mps), Wielkopolski Ośrodek Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego w Poznaniu. Oddział w Trzebinach. Trzebin 2000. Autorowi składam podziękowanie za udostępnienie niepublikowanych materiałów badawczych z byłego województwa leszczyńskiego.

lecz, jak się przypuszcza, jedynie dziesięciny i inne dochody płynne, przekazywane Kościołowi z zasobów książęcych¹⁷. Wskazuje na to w pewnym sensie bulla papieża Innocentego II, wydana dla arcybiskupstwa gnieźnieńskiego w roku 1136. Dopiero od roku 1231 zachowały się w miarę kompletne dokumenty oryginalne lub w odpisach, dotyczące uposażenia biskupstwa. Z tego faktu J. Nowacki wysunął tezę, że brak dowodów nabycia dóbr po tym roku stanowi świadectwo ich posiadania przez biskupstwo poznańskie już w X–XII w.¹⁸ Na tej podstawie zaliczył on do pierwotnego uposażenia katedry, a następnie biskupów klucze: Słupca (Ciążeń), Pszczew, Krobia, Poznań i kasztelanę łowicką na Mazowszu – czego jednak nie potwierdziły w pełni przeprowadzone poniżej szczegółowe analizy poszczególnych ośrodków biskupich w Wielkopolsce. W świetle zebranych materiałów źródłowych i archeologicznych, za najwcześniejsze dawowizny książęce na rzecz Kościoła poznańskiego można uznać jedynie dobra położone na prawym, wschodnim brzegu rzeki Cybiny w Poznaniu oraz zespół dóbr krobskich, położony wokół centrum w Starej Krobi (opole lub pole osadnicze). Pozostałe dobra ziemskie, uzyskane przez biskupstwo poznańskie pochodzą z późniejszych stuleci. Proces kształtowania się majątku biskupstwa przebiegał tutaj znacznie wolniej aniżeli w Gnieźnie czy Krakowie. Do połowy XIII w. zgromadziło ono ogółem 21 wsi, z czego w posiadłościach na terenie Wielkopolski zaledwie 16 osad. W końcu tego stulecia Kościół poznański posiadał już odpowiednio: 107 wsi, w tym 79 w Poznańskim. Do 1370 r., to znaczy do końca panowania Kazimierza Wielkiego do dóbr stołowych biskupów poznańskich należało łącznie 176 wsi, z tego w Wielkopolsce 138 i na pozostałych terenach ziem polskich 38 wsi¹⁹. Frag-

¹⁷ Por. na ten temat głównie H. Łowmiański, *Początki Polski*, t. 6 cz. 1 s. 336, 348, 353 n. oraz ostatnio J. Dobosz, *Monarchia i możni*, s. 89 n. Tak zwany model chrobrowski przetrwał zapewne do reformy Kościoła w Polsce, w 1075 r., od kiedy wprowadzone zostały nadania ziemskie panujących, na rzecz instytucji kościelnych (klasztery, biskupstwa, arcybiskupstwo).

¹⁸ J. Nowacki, *Dzieje archidiecezji*, t. 2 s. 133. Sprzeciwił się tej metodzie oznaczania chronologii dóbr biskupich H. Łowmiański, *tamże*, s. 353. Autor ten chyba niesłusznie zalicza do pierwotnego uposażenia katedry w Poznaniu dobra, leżące w kluczu bukowskim, na Mazowszu oraz w opolu (?) pszczewskim.

¹⁹ Ponadto o dziesięciu wsiach wiadomo, że należały do włości biskupich, lecz brak jest danych, dotyczących chronologii oraz okoliczności ich nabycia. Zestawienia opracowano w oparciu o informacje zawarte w: J. Nowacki, *Dzieje archidiecezji*.

mentaryczność źródeł nie pozwala na dokładne uchwycenie procesu pozyskiwania poszczególnych posiadłości przez biskupstwo poznańskie; aż dla 85 wsi nie zachowały się żadne dokumenty fundacyjne lub inne informacje, mówiące o sposobie włączania ich do latyfundium poznańskiego. Niemniej z posiadanych materiałów widać wyraźnie, że najszybszy rozwój majątności biskupiej w Wielkopolsce miał miejsce w drugiej połowie XIII w., kiedy pozyskano 63 wsie (45,6 proc.) oraz w pierwszej połowie XIV w. – 39 wsi (21,7 proc.)²⁰.

Był to okres intensywnej komasacji dóbr, zauważalny zwłaszcza od połowy XIII w. we wszystkich kluczach dóbr latyfundium biskupstwa poznańskiego. Właśnie wówczas nastąpił znaczny przyrost transakcji zamiany i zakupu wsi – choć również na wysokim poziomie utrzymywały się darowizny na rzecz Poznania²¹. W tym czasie wyraźnie zarysowały się również procesy urbanizacyjne. Trzeba jednak podkreślić, że w historiografii gospodarczej niewiele miejsca zajmują problemy urbanizacji w posiadłościach kościelnych. Informacje na ten temat pojawiają się najczęściej na marginesie szerszych opracowań, dotyczących rozwoju gospodarczego dóbr różnych instytucji Kościoła i to najczęściej dla okresu od XVI do XVIII w.²² Materiał

cezji, t. 2 passim; M. Rogal, *Kształtowanie się i rozwój sieci kościelnej w poznańskim zespole osadniczym w średniowieczu* (mps w Instytucie Historii UAM), Poznań 2000, Aneksy, tabela nr 1 oraz uzupełniono własnymi wyliczeniami.

²⁰ Rozwój dóbr biskupstwa poznańskiego w poszczególnych okresach przedstawiał się następująco: w XII w. – 2 wsie (z tego w Wielkopolsce – 2), 1 poł. XIII w. – 19 wsi (14 wsi), 2 poł. XIII – 86 wsi (63 wsi), 1 poł. XIV w. – 48 wsi (39 wsi), lata 1351–1370–21 wsi (20 wsi w Wielkopolsce).

²¹ W początkach XVI w. do dóbr biskupich należało łącznie 141 osad, z czego 131 wsi i 10 miast. W 100 wsiach znajdowały się sołectwa, powstałe już od XIV w., i 38 folwarków, por. W. Sobisiak, *Rozwój latyfundium biskupstwa poznańskiego w XVI i XVIII wieku*, Poznań 1960 s. 75 tabela 18. Ubytek ogólnej liczby osad w porównaniu do 1370 r. miał związek z przekazaniem części wsi innym instytucjom kościelnym oraz z zanikiem wsi lub ich przyłączeniem do innych osad. Według taryfy generalnej łanów w biskupstwach koronnych z 1672 r., latyfundium biskupstwa poznańskiego zajmowało dopiero piąte miejsce, po biskupstwach: krakowskim, gnieźnieńskim, warmińskim i kujawskim (CP 129, s. 73).

²² Por. choćby J. Nowacki, *Dzieje archidiecezji*, t. 2, passim; W. Sobisiak, *tamże*, passim – szczególnie przy opisie poszczególnych kluczy, lecz bardzo lakonicznie. Najobszerniejszą, jednak mało przydatną w naszym opracowaniu informację o miastach biskupich zawiera, T. Czwojdrak, *Miasteczka rolnicze w latyfundium biskupstwa poznańskiego w XVI–XVIII wieku*, RWSRP 14. 45:1969 s. 3–12. Zob. również Z. Górca, *Najstarsze lokacje miejskie w Wielkopolsce (do 1314 r.)*, Poznań 2002 s. 121.

źródłowy, a w szczególności archeologiczny, będący podstawą opracowania, jest niezwykle skąpy i fragmentaryczny, co niewątpliwie odbiło się niekorzystnie na końcowych wynikach niniejszego przedsięwzięcia badawczego. Ostatecznie jednak ustalono, że do 1564 r. powstało w dobrach biskupstwa poznańskiego dziesięć miast lokacyjnych, z czego osiem na obszarze Wielkopolski i dwa na Mazowszu (Stoczek, Łaskarzew). Jedno miasto wielkopolskie założono w XV w. (Wielichowo), natomiast pozostałych siedem do końca XIV w., a mianowicie: Buk, Dolsk, Krobia, Pszczew, Słupca, Ślesin, Śródka – nimi właśnie zajmiemy się w tym opracowaniu, według kolejności chronologicznej²³.

Z powodu objętości tekst rozprawy podzielono na dwie części: w pierwszej omówione będą miasta: Śródka, Pszczew i Słupca, natomiast pozostałe ośrodki miejskie i podsumowanie zostaną zamieszczone w następnym tomie „Naszej Przeszłości”.

1 Śródka

W obrębie granic współczesnego Poznania funkcjonowało niegdyś kilka niewielkich i na ogół efemerycznych miast lokacyjnych. Jednym z nich była Śródka, powstała na prawym brzegu rzeki Cybiny, prawobrzeżnego dopływu Warty, na wschód od najstarszego ośrodka osadniczego, politycznego i kościelnego na Ostrowie Tumskim, uznawana w historiografii za najstarsze miasto lokacyjne Wielkopolski²⁴. Brak wcześniejszych źródeł historycznych oraz dwuznaczna wymowa podstawowych dokumentów pochodzących z XIII w. powoduje, że rekonstrukcja przedlokacyjnego osadnictwa środeckiego należy do zadań niezwykle trudnych. Wiadomo z całą pewnością, iż osada

²³ Niniejsza praca stanowi trzecią i zarazem końcową część przedsięwzięcia badawczego, które jednocześnie otwiera pole do dalszych, szczegółowych i syntetycznych badań nad dziejami miast kościelnych w Wielkopolsce w średniowieczu. Pozostałe to: *Początki urbanizacji w dobrach klasztorów Wielkopolski do końca XIV wieku*, NP t. 92:1999 oraz *Lokacje miejskie w wielkopolskich dobrach arcybiskupów gnieźnieńskich w XIII i XIV wieku*, NP t. 95:2001.

²⁴ Tak między innymi: Ks. H. Likowski, *Miasto książęce Śródka*, Poznań 1922, s. 13 n.; O. Lange, *Lokacje miast Wielkopolski właściwej na prawie niemieckim, w średniowieczu*, Lwów 1925; M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław 1986 s. 86.

przedmiejska na Śródcie należała do najstarszego ośrodka poznańskiego, rozwijającego się po prawej stronie rzeki Warty od X w. Końieczne jest więc przytoczenie głównych elementów i etapów tego osadnictwa, i dopiero na tym tle podjęcie próby odtworzenia procesów urbanizacyjnych, które doprowadziły do przekształcenia omawianej miejscowości w osadę miejską na prawie niemieckim²⁵.

Poznań zajmuje centralne miejsce Pojezierza Wielkopolskiego, na pograniczu dwóch regionów geograficznych: Wysoczyzny Poznańskiej i Wysoczyzny Gnieźnieńskiej²⁶. Jego dzisiejszy, dość regularny i mało skomplikowany obraz fizjograficzny odbiega w znacznym stopniu od sytuacji, jaka istniała tutaj w okresie wczesnego średniowiecza. Najdawniejszy Poznań powstał w przełomowym odcinku środkowej Warty (między Śremem a Obornikami), w miejscu, w którym szeroka dolina tej rzeki zwęża się do około 2,5 km szerokości. Od

²⁵ Oprócz prac H. Likowskiego oraz W. Schulte, *Die Schrodkka. Ein Beitrag zur ältesten Geschichte der Stadt Posen*, „Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins” 22:1907 w całości poświęconych dziejom Śródkki, wiele informacji na temat tej miejscowości można znaleźć w różnych opracowaniach, omawiających szersze zagadnienia. Wymienić tutaj należy przede wszystkim: *Dzieje Poznania*, t. 1, red. J. Topolski, Warszawa–Poznań 1988 (głównie rozdziały autorstwa Z. Kaczmarczyka, B. Kürbis, A. Rogalanki), następnie, H. Ziółkowska, *Czas powstania i osoba fundatora zamku na Górze Przemysława w Poznaniu*, SMDWP t. 2:1957 z. 2 s. 7–24; Tejżę, *Poznań w okresie przezycięzania rozdrobnienia feudalnego i wykształcenia się feudalnej monarchii stanowej 1253–1450*, w: *Dziesięć wieków Poznania*, red. K. Piwarski, t. 1, Warszawa 1956 s. 46–64; Tejżę, *Poznań w okresie tworzenia się państwa Piastów i feudalnego rozdrobnienia kraju IX w. – pol. XIII w.*, tamże, s. 34–45; S. Zajchowska, *Rozwój sieci osadniczej Poznania i najbliższego zaplecza w średniowieczu*, w: *Początki i rozwój Starego Miasta w Poznaniu do XV wieku, w świetle nowych badań archeologicznych i urbanistyczno–architektonicznych*, red. W. Błaszczak, Poznań 1973, s. 27–62; E. Wiśniowski, *Rozwój sieci parafialnej w średniowiecznym Poznaniu*, tamże, s. 391–402; M. Szymańska, *Wójtostwo Poznańskie (1253–1836)*, PZ R. 9:1953 nr 6–8 s. 148–253; *Katalog Zabytków Sztuki. Seria Nowa*, t. 7 cz. 1. *Ostrów Tumski i Śródkka z Komandorią*, red. E. Linette, Z. Kurzawa, Warszawa 1983; T. Dunin–Wąsowicz, *Zmiany w topografii osadnictwa wielkich dolin na Niżu Środkowoeuropejskim w XIII wieku*, Warszawa 1974; K. Buczek, *Targi i miasta na prawie polskim*, Wrocław 1964; W. Kuhn, *Die deutschrechtlichen Städte in Schlesien und Polen in der ersten Hälfte des 13. Jahrhunderts*, Marburg/Lahn 1968; P. Pawlak, *Wyniki badań archeologicznych na Śródcie w Poznaniu*, KMP R. 1997, z. 1.

²⁶ J. Kondracki, *Geografia regionalna Polski*, wyd. 2, Warszawa 2000 s. 124 oraz ryc. 22 s. 124 n. Podział Wielkopolski na dwie Wysoczyzny przyjęto za S. Pietkiewicza, *Podział morfologiczny Polski północnej i środkowej*, „Czasopismo Geograficzne”, t. 18:1948 s. 113–122 i ryc. (mapa).

wschodu dochodziły do niej prostopadle znacznie węższe doliny rzeki Cybiny i Główny, zaś od zachodu Bogdanki, Wierzbaka, Wirynki i Potoku Junikowskiego²⁷. Sama Warta, płynąca od Śremu południowo, rozwidła się na kilka odnóg, tworząc na obszarze miasta niezwykle rozbudowany układ hydrograficzny. Począwszy od obecnej dzielnicy Rataje płynęła trzema korytami: środkowe pokrywało się mniej więcej ze współczesnym nurtem rzeki; zachodnie opływało od południa i zachodu Groblę, którą ukształtowało w obszerną, podłużną wyspę; natomiast trzecie, płynące na zachód od Ostrowa Tumskiego, odcinało Chwaliszewo (obecna dzielnica), tworząc kolejną wyspę, graniczącą od południa z Groblą, od zachodu z późniejszym miastem lokacyjnym i od wschodu z ośrodkiem książęcym na Tumie. Natomiast rzeka Cybina, łącząca się z Wartą na południe i na północ od Ostrowa Tumskiego, wyodrębniła to najważniejsze w osadnictwie wczesno–średniowiecznego Poznania miejsce, jako trzecią wyspę²⁸. Nie był to jednak stan stabilny, gdyż Warta po licznych w tym rejonie powodziach zmieniała dość często miejscowy układ fizjograficzny. Mimo to dolna i środkowa terasa poznańska dzięki dogodnym glebom i poprzez swoje obronne położenie sprzyjały od czasów najdawniejszych lokalnemu osadnictwu²⁹.

Główną rolę w kształtowaniu najwcześniejszego ośrodka osadniczego w aglomeracji poznańskiej odgrywał Ostrów Tumski. Zawdzięczał to korzystnemu położeniu na rozległej, podmokłej wyspie, położonej w widłach Warty i Cybiny oraz w pobliżu brodu i przeprawy prowadzącej przez wymienione rzeki, jak również liczne mniejsze ciek i tereny podmokłe. Tędy przebiegały najważniejsze szlaki lokalne i dalekosiężne, łączące Wielkopolskę z Czechami na południu, Kujawami i Pomorzem na północy i państwem niemieckim na za-

²⁷ A. Kaniecki, *Dzieje miasta wodą pisane*, cz. 1: *Przemiany rzeźby i sieci wodnej*, Poznań 1993 s. 122–148 i rys. 29; T. Bartkowski, *Fizjografia Poznania*, w: *Początki i rozwój Starego Miasta*, s. 34; J. Piekałski, *Od Kolonii do Krakowa. Przemiana topografii wczesnych miast*, Wrocław 1998 s. 41.

²⁸ T. Dunin–Wąsowicz, *Zmiany w topografii*, s. 98; Z. Pilarczyk, *Obronność Poznania w latach 1253–1793*, Warszawa–Poznań 1988 s. 14; A. Kaniecki, *Adaptacja sieci rzecznej dla potrzeb obronnych południowej i wschodniej części Poznania*, KMP R. 1966 nr 1 s. 249.

²⁹ T. Bartkowski, *Fizjografia Poznania*, s. 19 n.; J. Żak, *Początki zasiedlania obszaru późniejszego Poznania*, w: *Dzieje Poznania*, s. 41–55, szczególnie s. 52–56 – osadnictwo od V/VI do poł. X w.

chodzie³⁰. Istotną rolę odgrywało położenie nad Wartą, stanowiącą w okresie wczesnośredniowiecznym rozbudowaną arterią komunikacyjną, spajającą liczne ośrodki grodowe, zbudowane w dorzeczu tej rzeki i jej dopływów³¹. Wyspa Tumską była nieznacznie wyniesiona ponad poziom rzek, a biegnący równoleżnikowo parów (rów zabagniony) dzielił ją na dwie części. Najstarsze relikty osadnictwa, pochodzące z IX w., odkryte zostały w środkowo-zachodniej części wyspy, w rejonie współczesnego kościoła Najświętszej Maryi Panny³². Jednak początki wczesnośredniowiecznego osadnictwa grodowego na Ostrowie Tumskim związane były z początkowymi etapami formowania się monarchii piastowskiej i objęły centralną oraz południową część wyspy. Pozostałości pierwszego grodu poznańskiego, datowanego na drugą ćwierć X w., odkryto pod posadzką obecnej katedry w tak zwanych warstwach przedsakralnych oraz w południowej części wyspy zwanej Zagórze. Przyjmuje się, że w owym czasie gród składał się z dwóch odrębnych członów: północnego – wzniesionego w centralnej części Ostrowa, w miejscu późniejszej katedry oraz południowego, na Zagórze, odgrodzonego od północnego wspomnianym parowem. Oba elementy osadnicze otoczone zostały solidnymi, drewniano-ziemnymi wałami o konstrukcji rusztowej i szerokości około dziesięciu metrów³³. Generalnej przebudowie poddano gród w trzeciej ćwierci X w. (lata siedemdziesiąte X w.), za panowania Mieszka I. Rozbudowie uległ północny człon grodu: w części zachodniej wzniesiono kamienne palatium książęce z kaplicą – według tra-

³⁰ S. Weymann, *Ze studiów*, s. 209; J. Szymczak, *Grody w Polsce Środkowej i Zachodniej w okresie rozbitcia dzielnicowego*, Łódź 1980 s. 75.

³¹ Z. i S. Kurnatowscy, *Znaczenie komunikacji wodnej dla społeczeństw pradziejowych i wczesnośredniowiecznych w Polsce*, w: *Słowiańszczyzna w Europie Środkowej*, t. 1 s. 118 n.; H. Kočka-Krenz, *Wczesnopiastowski Poznań*, s. 62.

³² Systematyczne badania na Ostrowie Tumskim rozpoczął w 1999 r. Instytut Prahistorii UAM, który oprócz odsłonięcia relikwów przedromańskiego zespołu pałacowo-sakralnego odkrył również ślady IX-wiecznego osadnictwa, wyprzedzającego inwestycje książęce na tym terenie. Materiały te nie zostały jednak naukowo zinterpretowane, por. H. Kočka-Krenz, *Zespół pałacowo-sakralny*, s. 289. Najwcześniejszy gródek poznański datował na VIII-IX w. W. Hensel w wielu swoich wcześniejszych pracach, por. Tenzel, *Poznań w zarysach dziejów od paleolitu do połowy XIII w. n.e.*, Wrocław 1953, s. 15 n. Tę samą chronologię najstarszego gródka strażniczego na Ostrowie Tumskim przyjmuje Z. Pilańczyk, *Obronność Poznania*, s. 22-23.

³³ M. Kara, *Początki i rozwój*, s. 27.

dycji fundacji książęcej Dąbrówki, a w części wschodniej, zwanej katedralną, postawiono kamienny, czworokątny budynek baptysterium z płytkim, okrągłym basenem³⁴. W miejscu baptysterium, zapewne jeszcze za panowania Mieszka I, wybudowano przedromańską katedrę biskupią, związaną zapewne z utworzonym w Poznaniu w 968 r. biskupstwem poznańskim (polskim)³⁵. Każdy z tych trzech elementów (łącznie z Zagórzem) został otoczony oddzielnym wałem obronnym. Kolejne odbudowy i rozbudowy grodu w okresie od XI do końca XIII w. nie zmieniły już jego trójczłonowego charakteru, który przetrwał aż do końca XIII stulecia, to znaczy do przekazania Ostrowa Tumskiego biskupstwu poznańskiemu i przeniesienia świeckiego osadnictwa na lewy brzeg rzeki Warty³⁶.

Począwszy od XI w., względnie najpóźniej pierwszej połowy XII w. osadnictwo wczesnośredniowieczne zaczyna kształtować się również w najbliższym zapleczu Ostrowa Tumskiego, który wówczas stanowił centrum władzy książęcej i kościelnej, wraz z ośrodkiem gospodarczym, zlokalizowanym w osadzie na Zagórze³⁷. Na lewym brzegu Warty uformowały się wówczas trzy odrębne osady związane z kościołami, od których wzięły swoje nazwy: w pobliżu zachodniego brzegu rzeki powstała osada św. Gotarda, na północny wschód od niej

³⁴ SiM t. 5, Wrocław 1980 s. 147-162; Z. Kurnatowska, *Baptysterium poznańskie*, SA 39:1998 s. 51-69; H. Kočka-Krenz, *Badania zespołu pałacowego*, s. 70 n.; M. Kara, M. Krąpiec, *Możliwość datowania metodą dendro-chronologiczną. Stan badań dendrochronologicznych wczesnośredniowiecznych grodzisk z terenu Wielkopolski, Dolnego Śląska i Małopolski*, w: *Ziemie polskie w X wieku*, s. 316-317; M. Kara, *Stan badań*, s. 59.

³⁵ A. Biedroń, T. Rodzińska-Choraży, *Katedra w Poznaniu*, s. 304, 307; T. Wasilewski, *Pierwsze biskupstwo*, s. 63-70.

³⁶ Nie jest znana dokładna data przekazania Ostrowa Tumskiego biskupstwu poznańskiemu. Nastąpiło to z pewnością po lokacji miasta lewobrzeżnego w 1253 r. i wzniesieniu nowego grodu (zamku) na Górze Przemysława, tzn. około 1288 r. Na ten temat H. Ziółkowska, *Czas powstania*, s. 19-21.

³⁷ Ostrow Tumski, którego nazwa powstała w czasach współczesnych, w średniowieczu określany był przez źródła opisowo, np. „circa cathedram”, „penas cathedram” lub „Summum Poznaniense”, por. SHG cz. 3 z. 3 s. 518. W najstarszych źródłach pisanych nazwa „Poznań” pojawia się w początkach XI w. w kronice Thietmara, pod rokiem 968: „Jordan episcopus Poznaniensis I”, następnie w związku z utworzeniem biskupstwa poznańskiego w roku 1000: „Vungero Posnaniensi except...” oraz w 1005 r., w związku z wyprawą wojenną Henryka II, która zatrzymała się dwie mile od Poznania: „duo miliaria ab urbe Posnani”, por. *Kronika Thiermara*, rozdz. 2, 22 s. 73; rozdz. 4, 45 s. 209; rozdz. 6, 27 s. 353.

osada św. Wojciecha i na południowy zachód osada św. Marcina. Na wschodnim brzegu rzeki Cybiny, przy drodze prowadzącej z Gniezna do Ostrowa Tumskiego i dalej na zachód powstała osada zwana Śródka, natomiast na wschód od niej przy drodze gnieźnieńskiej utworzono zapewne wcześniej od Śródki osadę przy kościele i szpitalu św. Michała (później św. Jana), po przejęciu jej przez joannitów poznańskich zwaną Komandorią³⁸. Były to osady o różnym charakterze i funkcjach, ściśle powiązane ze sobą pod względem gospodarczym, i tworzące w tym okresie razem z Ostrowem Tumskim poznańską aglomerację osadniczą, o wyraźnych cechach wczesnomiejskich³⁹. Pomyślny rozwój gospodarczy i demograficzny całej aglomeracji spowodował, że w połowie XIII w., tuż przed lokacją miejską na lewym brzegu rzeki Warty, wokół Poznania funkcjonowało już kilkanaście jednostek osadniczych o zróżnicowanych zadaniach gospodarczych i statusie prawnym. Rozwinęła się wówczas terytorialnie i demograficznie również osada na Ostrowie Tumskim, która już w końcu XII w. objęła swym zasięgiem całą powierzchnię wyspy. Wpłynął na to przede wszystkim szybki rozwój podgrodzia przy katedrze, jak również osady rzemieślniczo-handlowej na Zagórzu, gdzie nastąpiło zajęcie i zagospodarowanie wszystkich wolnych przestrzeni przez napływających do ośrodka poznańskiego nowych osadników. Jednak specyficzne warunki topograficzne wyspy ostrowskiej, otoczonej przez ramiona rzek oraz położonej w niezbyt szerokiej dolinie Warty ograniczały jej dalszy rozwój przestrzenny, co w rezultacie spowodowało przeniesienie punktu ciężkości na osady satelickie, posiadające lepsze możliwości rozwoju⁴⁰.

³⁸ Por. Z. Kaczmarczyk, *Przywilej lokacyjny Poznania z r. 1253*, PZ R. 9: 1953 nr 6/8 s. 154–155 oraz rys. 3; S. Zajchowska, *Rozwój sieci osadniczej*, s. 42 n.

³⁹ Charakter targowy posiadały już w XII w. osady: Śródka na prawym brzegu Cybiny, osada św. Gotarda na lewym brzegu Warty i Zagórze na Ostrowie Tumskim (być może już w XI w.). W osadzie św. Jana (Komandoria) zlokalizowana była komora celna, a wcześniej mógł tam funkcjonować targ, przeniesiony później do Śródki, por. Z. Kaczmarczyk, *Miasto przedlokacyjne: struktura, gospodarka, społeczeństwo, polityka*, w: *Dzieje Poznania*, s. 92 n.

⁴⁰ A. Rogalańska, *Lokacja miasta na lewym brzegu Warty w 1253 r.*, w: *Dzieje Poznania*, s. 146 n.; Z. Zieliński, *Rozwój terytorialny miasta oraz zabudowy Starogo Rynku w Poznaniu*, PZ R. 9:1959 nr 6/8 s. 254–255; Z. Kaczmarczyk, *Przywilej lokacyjny*, s. 148 n.

Do osad, które w tym okresie (XII w.) zyskały dominujące znaczenie gospodarcze w całej aglomeracji poznańskiej należała Śródka, usytuowana na wschód od Ostrowa Tumskiego, na prawym brzegu rzeki Cybiny, w miejscu zbiegu szlaków do Gdańska, Gniezna, Łęczycy i Wrocławia oraz prowadzących z zachodu przez Ostrów, i dalej w kierunku wschodnim⁴¹. Nie jest znana dokładna data jej powstania. Na rozległym cmentarzysku wczesnośredniowiecznym, odkrytym w 1994 r., przy skwerze między ulicą Stefana Wyszyńskiego a zabudowaniami Rynku Śródeckiego nr 4, zlokalizowano ponad 170 pochówków⁴². Dotychczasowe badania archeologiczne, prowadzone w latach 1994 oraz 1996–1997 pozwoliły datować wspomniany obiekt sepulkralny na okres od przełomu X i XI po połowę XII w. Duże nagromadzenie pochówków na stosunkowo małej przestrzeni, niewielka odległość od Ostrowa Tumskiego, brak innego wówczas ludnego ośrodka niż gród poznański oraz wysoki stopień zorganizowania obrzędu pogrzebowego uzasadniają przyjęcie tezy, iż na cmentarzysku tym chowano ludność z Ostrowa Tumskiego⁴³. Nieliczny materiał, pozyskany w trakcie badań sondażowych poza obszarem cmentarzyska pozwolił również na zlokalizowanie najstarszej osady na Śródcie, która istniała już w X, bądź XI w. Jej wielkość, dokładna chronologia oraz pełnione funkcje pozostają nadal nieznane. Dla uzyskania odpowiedzi na wszystkie pytania, dotyczące Śródki, konieczne byłoby przeprowadzenie systematycznych prac archeologicznych na całym obszarze omawianej osady. Jedyne co można powiedzieć na temat jej

⁴¹ Wnikliwą analizę sieci drożnej w aglomeracji poznańskiej w średniowieczu przeprowadził E. Linette, *Rozwój przestrzenny Poznania*, w: KZSz s.n., t. 7 cz. 1 s. XX–XXI. Por. również H. Ziółkowska, *Poznań w okresie przewycięzania*, s. 54; J. Piekałski, *Od Kolonii*, s. 150.

⁴² P. Pawlak, *Wyniki badań archeologicznych*, s. 7–39, zwłaszcza, s. 14 n., ze względu na wielowarstwowe zaleganie poszczególnych grobów, dokładne ustalenie ilości pochówków jest niemożliwe. Być może liczba poznanych dotąd 171 grobów stanowi jedynie znikomą część całego cmentarzyska.

⁴³ Tenże, *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko „szkieletowe” na Śródcie w Poznaniu*, w: *Civitates principales*, s. 32. Niewielkie cmentarzysko zlokalizowano w południowej części Ostrowa Tumskiego, na Zagórzu, które z pewnością służyło wyłącznie ludności rzemieślniczej w tej osadzie rzemieślniczo-handlowej. Natomiast w północnej części ośrodka grodowego, zarówno w członie książęcym (zachód), jak i katedralnym (wschód), ze względu na gęstą zabudowę i kilkakrotną przebudowę obiektów świeckich i sakralnych, musiało brakować terenów nadających się na cmentarzysko. Te wymagania spełniał natomiast teren w położonej najbliższej Ostrowa osadzie na Śródcie.

charakteru w tym najdawniejszym okresie (X–XI w.) sprowadza się do ogólnego stwierdzenia, że należała do ośrodków osadniczych (służebne?) związanych z grodem na Ostrowie Tumskim⁴⁴. Wracając obecnie do znaczenia i charakteru Śródki w okresie przenoszenia różnych funkcji gospodarczych z Ostrowa na osady satelickie (XII w.) należy wspomnieć, że panuje dość powszechna opinia historyków, uznająca, iż przekształciła się ona wówczas (a może już wcześniej) w osadę targową, która przejęła dotychczasowe funkcje gospodarcze wypełniane przez podgrodzie na Tumie, jednocześnie skupiając wokół siebie coraz większą liczbę osiadłej ludności⁴⁵. Na taki charakter Śródki wskazuje również jej nazwa, którą wywodzi się od odbywanych co tydzień, w środy, targów otwartych⁴⁶. Nie jest znany moment powstania kościoła pod wezw. św. Małgorzaty na Śródce. Jego początki w literaturze kładzie się na okres od XI do XIII w.⁴⁷ Natomiast źródła poświadczają go dopiero pod rokiem 1231, kiedy zapewne już posiadał prawa parafialne⁴⁸. Wydaje się bardzo prawdopodobne, że

⁴⁴ P. Pawlak, *Wyniki badań archeologicznych*, s. 31. Nieliczne ślady osadnictwa wczesnośredniowiecznego na obszarze Śródki zestawia, SiM, t. 5, Wrocław 1980 s. 147–152. Zob. również J. Zak, *Początki zasiedlania*, s. 52–56.

⁴⁵ Por. H. Münch, *Geneza rozplanowania miast wielkopolskich XIII i XIV w.*, Kraków 1946 s. 112; Z. Kaczmarczyk, *Przywilej lokacyjny*, s. 148–148. Dość ryzykowne wydają się sugestie autorów, odnoszące rozplanowanie późniejszego miasta Śródki do czasów, kiedy była ona targiem. Istnieje uzasadnione przypuszczenie, że targ śródecki przejął funkcje handlowe Zagórza, zob. KZSz s. XXV.

⁴⁶ H. Likowski, *Książęce miasto*, s. 19–21; H. Ziółkowska, *Poznań w okresie tworzenia*, s. 39. Na targowe pochodzenie nazwy Śródki zwraca uwagę również S. Rospond, *Słownik etymologiczny miast i gmin PRL*, Wrocław 1984 s. 303–304 (środa).

⁴⁷ J. Nowacki, *Dzieje archidiecezji*, s. 353–354 przyjmuje XI–wieczną datę fundacji kościoła św. Małgorzaty; Z. Kaczmarczyk, *Przywilej lokacyjny*, s. 155 i H. Likowski, *tamże*, s. 19–21 przesuwają to wydarzenie na XII w.; B. Kürbis, *Najstarszy zespół osadniczy*, w: *Dzieje Poznania*, s. 78 umiejscawia ten fakt w XIII w. Trzynastowieczną metrykę Kościoła przyjmują również: KZSz s. 129; A. Dubowski, *Zabytkowe kościoły Wielkopolski*, Poznań 1956 s. 176. W przekazach naracyjnych wzmiankę o jego istnieniu odnajdujemy w dziele J. Długosza, *Opera omnia*, t. 11, wyd. A. Przeździecki, Kraków 1973 s. 237 oraz w „Roczniku Wielkopolskim” pod rokiem 1245 (MPH sn t. 6 s. 6) i 1253 (MPH sn t. 6 s. 32). W dokumentach wymieniony został w 1287 r. (KDW 1 nr 572), 1288 r. (KDW 2 nr 625) i 1295 r. (KDW 2 nr 694).

⁴⁸ Por. E. Wiśniowski, *Rozwój sieci parafialnej*, s. 404. Nie jest jednak wykluczone, że kościół św. Małgorzaty otrzymał prawa parafialne dopiero w XIV lub XV w., zob. H. Ziółkowska, *Poznań w okresie przechylenia*, s. 58–59. Fak-

kościół ten wolno łączyć z początkiem istnienia nekropolii śródeckiej i położonej w jej pobliżu najstarszej osady otwartej. Przyjmując takie założenie, zgodne z poglądem J. Nowackiego, początki świątyni można odnieść do XI w., najpierw jako cmentarną, następnie targową (XII w.) i w końcu parafialną (początek XIII w.)⁴⁹. Obiekt został zbudowany na placu targowym, który po lokacji przekształcony został w rynek niewielkiego miasta. Kościół do dziś zachował w znacznym stopniu swój pierwotny kształt⁵⁰.

Osada targowa na Śródce rozwijała się pomyślnie w pierwszej połowie XIII w., o czym świadczy między innymi jej rozwój przestrzenny, przypadający na ten właśnie okres. Zapewne także wówczas, dyktując ośrodek targowy na Zagórzu, stała się głównym centrum handlowym wczesnośredniowiecznego Poznania. Jak można sądzić na podstawie wzmianek źródłowych, pierwotna osada śródecka uformowała się około pierwszej ćwierci XIII w. jako ośrodek o wyraźnie rozwiniętych cechach miejskich⁵¹. Na ten charakter wskazuje próba osadzenia w 1231 r. na Śródce dominikanów, z inicjatywy biskupa poznańskiego Pawła i najprawdopodobniej za poparciem księcia Władysława Odonica. Wiadomość o tym wydarzeniu została podana przez Jana Długosza w jego *Historii Polski: Undecimo Kalendas Novembris Paulus Posnaniensis episcopus cum consensu capituli sui fundat monasterium fratrum Predicatorum in Szrodka ad sinistram vie, que ducit de Szrodka in Glownyam, a regione ecclesie Sancte Margerethe...*⁵². Przekaz ten wywołał w literaturze dyskusję, która dotąd nie posiada jednoznacznego rozstrzygnięcia. Kontrowersje dotyczyły naj-

tem jest natomiast, że po raz pierwszy wymienia kościół jako parafialny dopiero *Księga uposażenia diecezji poznańskiej z 1510 r.*, wyd. J. Nowacki, Poznań 1950, s. 57.

⁴⁹ P. Pawlak, *Wyniki badań archeologicznych*, s. 27.

⁵⁰ Istniejąca budowla, wzniesiona około połowy lub w drugiej połowie XIV w., w następnym stuleciu powiększona została o wieżę i kaplicę św. Barbary, zob. KZSz s. 129.

⁵¹ A. Rogalanka, *Lokacja miasta*, s. 149. Zob. również *Stadtebuch von Posen*, wyd. A. Warshchauer, t. 1, Poznań 1892 s. 35, 273 n.; W. Schulte, *Die Schrocka*, s. 237 n.; K. Buczek, *Targi i miasta*, s. 60–102 oraz przypis 70.

⁵² *Joannis Dlugossi seu longini canonici cracoviensi Historia Poloniae libri XII*, wyd. A. Przeździecki, Cracoviae 1873 (*Opera omnia*, t. 11), s. 237; Tenże, *Joannis Dlugossi Annales seu cronicae incliti Regni Poloniae*, lib. VI, wyd. D. Turkowska, Varsoviae 1973 s. 262: 22 października 1231 roku Paweł, biskup poznański, za zgodą kapituły ufundował w Śródce klasztor ojców dominikanów, po

częściej wiarygodności informacji J. Długosza⁵³, następnie miejsca wypełnienia przez dominikanów obowiązków kaznodziejskich oraz lokalizacji ich siedziby⁵⁴. Aby uniknąć nadmiernego rozszerzenia tej części pracy, autor nie przeprowadza w tym miejscu szczegółowej polemiki w wymienionych wyżej kwestiach, odsyłając zainteresowanych do wskazanych w przypisach pozycji literatury. Niemniej trzeba stwierdzić zdecydowanie, iż wiadomość Kronikarza nie powinna budzić zastrzeżeń, gdyż – jak wykazały dotychczasowe badania – autor ten oparł się na zaginionej kronice zakonu dominikańskiego⁵⁵. Ważnym jest w tym aspekcie również dokument Przemysła I z 3 sierpnia 1254 r., w którym potwierdza wcześniejszy przywilej swego ojca, księcia Władysława Odonica dla dominikanów na Śródce. Odonic uwolnił od ceł kupców przybywających do Poznania na odpust w oktawę św. Dominika (4–11 sierpnia)⁵⁶. Ponieważ kanonizacja św. Dominika miała miejsce 13 lipca 1234 r., zaś śmierć Odonica nastąpiła 5 czerwca 1239 r., dokument należy odnieść do lat 1234–1239, kiedy dominikanie przebywali już na Śródce⁵⁷. Kolejna wzmianka J. Długosza z 1244 r. informuje, że książę Przemysł I wraz z bratem Bolesławem i matką Jadwigą nadał dominikanom działkę w Poznaniu, na lewym

lewej stronie drogi, która biegnie ze Śródki do Główniej, na obszarze należącym do kościoła św. Małgorzaty.

⁵³ Najbardziej radykalnie zakwestionował przekaz J. Długosza z 1231 r., Z. K a c z m a r c z y k, *Przywilej lokacyjny*, s. 151 zarzucając mu brak poparcia przez inne źródła.

⁵⁴ Według H. L i k o w s k i e g o, *Miasto książęce*, s. 10 dominikanie w latach 1231–1244 korzystali z kościoła NMP na Ostrowie Tumskim. E. L i n e t t e, *Zabytek wczesnogotyckiego budownictwa w Poznaniu*, PZ R. 9:1953 s. 466 n. uważa, iż korzystali z kościoła św. Małgorzaty na Śródce. J. N o w a c k i, *Dzieje archidiecezji*, s. 762 twierdzi, że dominikanie osiedli na gruntach majątku biskupiego Główna, po lewej stronie drogi ze Śródki do Główniej – tym samym oparł się ściśle na opisie J. Długosza. Natomiast J. W i e s i o ł o w s k i, *Klasztory średniowiecznego Poznania*, w: *Początki i rozwój Starego Miasta*, s. 406 oraz T e n z e, *Dominikanie w miastach wielkopolskich w okresie średniowiecza*, w: *Studia nad historią dominikanów w Polsce 1222–1972*, cz. 1, red. J. K ł o c z o w s k i, Warszawa 1975 s. 201–203 przyjął, że biskup Paweł w 1231 r. poczynił jedynie kroki, w celu sprowadzenia dominikanów do Poznania, lecz ich nie zrealizował. Osadzeni tam zostali dopiero w 1244 r.

⁵⁵ D. A. D e k a n ś k i, *Początki zakonu dominikanów prowincji polsko-czeskiej. Pokolenie św. Jacka w zakonie*, Gdańsk 1999, s. 160 n.

⁵⁶ KDW 1 nr 324. Oczywiście mogło wówczas chodzić jedynie o targ na Śródce.

⁵⁷ K. M a l e c z y Ń s k i, *Studia nad dyplomami i kancelarią Odonica i Laskonogiego 1202–1239*, Lwów 1928 s. 245.

brzegu Warty, dla założenia klasztoru, i kościoł św. Gotarda, który przejął od biskupa poznańskiego Boguchwał, w zamian za nadany mu z prawem patronatu kościół św. Wojciecha na Górze, w związku z czym Boguchwał za zgodą kapituły przeniósł parafię, wraz z kapłanem i dochodami z kościoła św. Gotarda do św. Wojciecha⁵⁸. Choć dokument nie mówi wyraźnie o przeniesieniu dominikanów ze Śródki na nowe miejsce, to taka jest jego wymowa, w zestawieniu z cytowanymi źródłami. Tak więc uzasadniony staje się wniosek, że dominikanie rzeczywiście zostali osadzeni w Poznaniu przed wystawieniem przywileju dla kupców przez Odonica, a jedynym miejscem w aglomeracji poznańskiej, w jakim mogli zostać osadzeni, była osada na Śródce. Nie da się natomiast ostatecznie rozstrzygnąć pozostałych punktów spornych, odnoszących się do dominikanów. Nie jest to zresztą najistotniejsze dla omawianej tutaj kwestii⁵⁹.

Rozpatrzenie w pierwszej kolejności sprawy związanej z zagadkową fundacją i translokacją dominikanów w Poznaniu było konieczne przed przeprowadzeniem kolejnej analizy, a dotyczącej również skomplikowanej kwestii powołania na Śródce w pierwszej połowie XIII w. miasta na prawie niemieckim. W literaturze wywołała ona dyskusję od czasu opublikowania w roku 1922 przez ks. Henryka Likowskiego kontrowersyjnej pracy o mieście książęcym na Śródce i trwa nierozstrzygnięta do dnia dzisiejszego. Wśród badaczy zajmujących się tym zagadnieniem wyodrębniły się dwie grupy osób obstających przy sprecyzowanych przez siebie hipotezach. Do pierwszej, przyjmującej iż Śródka około połowy XIII w. była już miastem lokacyjnym na prawie niemieckim, należy między innymi H. Likowski, a także O. Lange, K. Buczek, W. Kuhn i A. Rogalanka⁶⁰; natomiast

⁵⁸ J. D ł u g o s z, *Historia Poloniae*, lib. 7 s. 299. Także KDW 1 nr 243, ostatnio wydane przez W. M a i s e l a, *Przywileje miasta Poznania XIII–XVIII wieku*, Poznań 1994 nr 1.

⁵⁹ Spośród różnych hipotez, wysuwanych w tej kwestii, najbardziej przekonująca pochodzi od J. Nowackiego, który traktując dosłownie przekaz Długosza twierdzi, że dominikanie zostali osadzeni w dobrach biskupich Główna, w pobliżu drogi do Śródki, gdzie wybudowano dla nich kościół i klasztor. W Główniej istniała rezydencja biskupów poznańskich, po raz pierwszy wspomniana w źródłach pod rokiem 1260 (MPH sn t. 6 s. 45). W tym miejscu istniała już na przełomie XII i XIII w., zob. J. W i e s i o ł o w s k i, *Rezydencja biskupów poznańskich w Główniej, w XIII–XV wieku*, KMP 2000 z. 2 s. 21.

⁶⁰ Por. H. L i k o w s k i, *Miasto książęce*, s. 8 n.; O. L a n g e, *Lokacje miast*, s. 3, 14, 77; K. B u c z e k, *Targi i miasta*, s. 116–117, przypis 24; W. K u h n, *Die deutsch-*

za wyłącznie targowym charakterem Śródki w tym okresie obstają: H. Münch, H. Ziółkowska, Z. Kaczmarczyk i B. Kürbis⁶¹. Trzeba podkreślić, że powstałe różnice wynikły jedynie z odmiennej interpretacji źródeł, nie zaś z powodu wykorzystania całkiem nowych materiałów archiwalnych. Z konieczności więc przytoczymy ponownie analizowane dotychczas źródła, dotyczące omawianej miejscowości, rezygnując jednak z szerszej polemiki z poglądami cytowanych autorów. H. Likowski, który opierając się na przekazie J. Długosza o fundowaniu dominikanów na Śródce, *a regione ecclesie Sancte Margarethe*, jako pierwszy postawił hipotezę, iż miało to związek z lokowaniem w tymże 1231 r. (lub wcześniej) miasta książęcego na prawie niemieckim w osadzie targowej nad Cybiną⁶². Wiadomo skądinąd, że klasztory dominikańskie powstawały w dużych skupiskach ludzkich, zaś proces ten rozpoczął się w Europie środkowej od początku lat dwudziestych XIII w. Były one typowymi zakonami miejskimi, które pojawiały się w zreformowanych gminach tuż po ich lokacji na prawie niemieckim lub w okresie poprzedzającym ten proces⁶³. Nie można więc całkowicie odmówić słuszności H. Likowskiemu, który w przypadku Śródki starał się usilnie połączyć obie sprawy: fundacji dominikanów i lokacji miasta. Pogląd autora, odnośnie chronologii tego wydarzenia, wspiera w pewnym sensie również ówczesna sytuacja polityczna Wielkopolski. Otóż przeprowadzenie tego typu skomplikowanej operacji było możliwe jedynie w okresie pięciu lat, to jest od 1229 r. (ucieczka Władysława Laskonogiego z Wielkopolski) do 1233 r. (wyprawa wojenna Henryka Brodatego do Wielkopolski), kiedy książę Władysław Odonic⁶⁴, względnie spokojnie pa-

rechtlichen Städte, s. 115, 145, 149 (przed 1239 r.); A. Rogalanka, *Lokacja miasta*, s. 161.

⁶¹ H. Münch, *Geneza*, s. 69 n.; H. Ziółkowska, *Poznań w okresie tworzenia*, s. 49–40; Tejż e, *Poznań w okresie przewycięzania*, s. 53; Z. Kaczmarczyk, *Przywilej lokacyjny*, s. 149; Tenż e, *Miasto przedlokacyjne*, s. 92 n.; B. Kürbus, *Kultura wczesnego Poznania*, w: *Dzieje Poznania*, s. 123.

⁶² Por. krytykę poglądu H. Likowskiego u Z. Kaczmarczyka (Tenż e, *Przywilej lokacyjny*, s. 123).

⁶³ J. Piekalski, *Od Kolonii*, s. 139–140; Tenż e, *Klasztor jako element wczesnych miast na ziemiach polskich w świetle źródeł archeologicznych*, w: *Klasztor w kulturze średniowiecznej Polski*, red. A. Pobóg-Lenartowicz, M. Derwich, Opole 1995 s. 132 n.

⁶⁴ Por. R. Grodecki, S. Zachorowski, *Dzieje Polski średniowiecznej (do roku 1333)*, t. 1, Kraków 1926 s. 233, 249–252; B. Ziéntara, *Henryk Brodaty i jego*

nował w zjednoczonym księstwie poznańskim, lub dopiero po roku 1241, kiedy Wielkopolskę odzyskali synowie Odonica. Argumentem przemawiającym również na korzyść hipotezy H. Likowskiego może być wzmianka o byłym zasadzcy (sołtysie) Henryku, w kontrakcie lokacyjnym dla sołtysa lewobrzeżnego Poznania z 1253 r. wyraźnie sugerująca, że w Poznaniu już przed lokacją istniała gmina zorganizowana według zasad prawa niemieckiego. W odróżnieniu od Tomasza z Gubina, podejmującego się w tymże roku na zlecenie Przemysła I i Bolesława Pobożnego organizacji nowego miasta Poznania, Henryk występuje tutaj w charakterze *antiqui sculteti*, który posiadał w uposażeniu młyn nad Cybiną, obecnie przyznany nowemu zasadzcy⁶⁵. Dość tajemnicza osoba Henryka, pełniącego przed 1253 r. funkcje sołectkie w gminie miejskiej da się w sposób sensowny powiązać jedynie ze Śródką, zwłaszcza że w źródłach mieszkańcy tej osady nazywani są kilkakrotnie *cives*⁶⁶. Pewne wątpliwości w omawianej kwestii może budzić lakoniczna notatka w *Roczniku kapituły poznańskiej* z 1245 r., dotycząca sporu mieszczan śródeckich z biskupstwem poznańskim o grunty orne i pastwiska, przyznane im już dawno *auctori-*

czasy, Warszawa 1975 s. 261 n. Pewną możliwość dokonania lokacji dawał okres po podziale Wielkopolski w 1234 r., kiedy Odonic najprawdopodobniej dzierżył prawobrzeżny Poznań, aż do śmierci księcia w 1239 r. Lokacja miasta odbyłaby się wówczas w drugiej kolejności, po fundacji dominikanów na Śródce. Sprowadzenie dominikanów, związanych silnie z księciem śląskim Henrykiem miało na celu pokazanie pokojowych intencji przez Władysława Odonica.

⁶⁵ KDW 5 nr 321. Zob. również *Przywileje miasta Poznania*, nr 3. Wzmianka w dokumencie lokacyjnym Poznania: *Cencessimus etiam, ut molendinum, quod Henricus advocatum eiusque posteris iure hereditario sit possidendum*. Zob. O. Lange, *Lokacje miast*, s. 14. Młyn ten otrzymał Henryk zapewne kilka lat po lokacji Śródki, tak wynika z dokumentu i nie może budzić zastrzeżeń, chyba że przyjmujemy, iż lokacji dokonał Przemysł I. Mało przekonujące są uwagi Z. Kaczmarczyka (Tenż e, *Przywilej lokacyjny*, s. 150–151), który próbuje wyjaśnić sprawę młyna sołtysa Henryka oraz jego lokalizację. Z drugiej strony nie można przyjąć rekonstrukcji H. Likowskiego, dotyczącej dalszych losów Henryka, którego identyfikuje z zarządcą księcia Przemysła I (*procurator domini ducis*), zob. H. Likowski, *Miasto książęce*, s. 4–5.

⁶⁶ Rok 1245: *Rocznik kapituły gnieźnieńskiej* (MPH sn t. 6 s. 8) – *homines de Srodka*. Zdaniem K. Buczka, *Targi i miasta*, s. 117 powinno być *cives de Srodka*, gdyż wydawca (B. Kürbis) zbyt pochopnie odrzuciła taką właśnie lekcję na rzecz *homines de Srodka*, w czym oparła się na sugestywnych uwagach Z. Kaczmarczyka o statusie prawnym Śródki w XIII w. Rok 1253: *Rocznik kapituły poznańskiej* (MPH sn t. 6 s. 32) – *movit cives de civitate, que erat sita in area que vocatur Srothda circa ecclesiam sancte Margarethe...* Rok 1253: *Kronika wielkopolska* (MPH sn t. 8 s. 99) – *cives de Srzoda...*

tate ducis na obszarach, położonych na południe od tej miejscowości⁶⁷. Część badaczy zwróciła w związku z tym uwagę, że Śródka nie posiadała własnych gruntów, przyznanych w trakcie lokacji, co może świadczyć przeciwko jej miejskiemu charakterowi przed połową XIII w.⁶⁸ Dokument ten nie podaje jednak szczegółów sporu, wiadomo jedynie, że śródczanie proces przegrali, w związku z czym nastąpiło ponowne wytyczenie i zaprzysiężenie granic posiadłości kościelnych w okolicy Śródki. Wcale to nie musi oznaczać, że *cives de Srodka* nigdy nie mieli własnych gruntów. Nie jest też wykluczone, że przed kilkunastu laty zostały one mylnie oznaczone na gruntach kapitulnych, a odnośny dokument w tej sprawie (w tym lokacyjny) mógł nie istnieć. Jak wynika z omawianego źródła, również strona kościelna w trakcie procesu dowodziła swych racji nie dokumentami, lecz zaprzysiężeniem kilku osób duchownych, jako świadków. Z całej tej sprawy można wysunąć dość istotny wniosek, że mieszczanie Śródki mieli wówczas świadomość, iż posiadanie gruntów ściśle wiązało się z przynależnością do gminy miejskiej (*civitas*), tworzącej kolektyw, w interesie którego występowali przed sądem książęcym. Można chyba dopatrzeć się w tym istnienia załączkowych form samorządu i reprezentacji zbiorowości gminnej⁶⁹. Zasadniczych argumentów na rzecz miejskiego statusu Śródki dostarczają późniejsze dokumenty książęce dla biskupstwa poznańskiego. W pierwszym z nich, z 29 czerwca – 6 czerwca 1288 r., książę Przemysł II przekazuje katedrze poznańskiej swoje miasto Śródka z pełnymi prawami miejskimi oraz uprawnieniami przemysłowymi i handlowymi dla mieszczan, ograniczonymi jedynie zakresem urządzania jarmarków i targów publicznych a także zakresem sprzedaży detalicznej sukna wyłącznie całymi postawami⁷⁰. Szczególnie ważne jest nazwanie Śródki *antiqua civitas* przez wystawcę dokumentu, gdyż bezpośrednio nawiązuje tym do jej statusu miejskiego, znacznie wcześniej już ukształtowanego. Termin ten stanowi odniesienie do wspomnianego wyżej określenia *antiquus*

⁶⁷ MPH sn t. 6 s. 8 oraz przypis 75 na s. 19. Według K. Buczka, *Targi i miasta*, s. 102 przypis 70, książę wyznaczył mieszczanom śródeckim w trakcie lokacji grunty kapitulne, a nie swoje, co po latach wywołało spór z Kościołem.

⁶⁸ Tak np. H. Münch, *Geneza*, s. 68–69 oraz Z. Kaczmarczyk, *Przywilej lokacyjny*, s. 150; Tenże, *Ustrój prawny Poznania do roku 1386*, w: *Początki i rozwój Starego Miasta*, s. 87 n.

⁶⁹ A. Rogalanka, *Lokacja miasta*, s. 151.

⁷⁰ KW 2 nr 625.

scultetus. Takiemu rozumieniu znaczenia treści dokumentu sprzeciwił się Z. Kaczmarczyk, odwołujący się do przestarzałych już w znacznym stopniu poglądów H. Müncha, który uznał jednocześnie, że Śródka była wówczas targiem przedlokacyjnym⁷¹. Obaj ci autorzy nie znali przełomowych badań T. Lalika nad zagadnieniem „starych miast”, jako ważnych elementów w skomplikowanym procesie powstawania miast lokacyjnych⁷². Wczytując się w podane we wspomnianym dokumencie informacje, dotyczące między innymi ograniczeń handlowych dla Śródki: *...hoc dumtaxat excepto, quod forum annuale vel ebdomadarium solempne cives ibidem degentes non habebunt, set tantummodo privatum*, a także przyznanych ponownie uprawnień rzemieślniczych, omawiana osada jawi się nam w okresie wcześniejszym (przed 1288 r.) jako miasto dorocznych jarmarków, cotygodniowych targów oraz licznych kramów i jatek wystawionych na placu rynkowym. Natomiast wzmianka dotycząca sukna może świadczyć, że znacznie wcześniej kwitł tutaj również handel detaliczny (a może i produkcja) sukna na łokcie, charakterystyczny dla rozwiniętych miast lokacyjnych⁷³.

Na tle przeanalizowanych dotychczas źródeł niezwykle wymowę posiada wydarzenie z roku 1249, opisane w *Roczniku kapituły poznańskiej* oraz *Kronice wielkopolskiej*. Otóż rocznikarz pod tą datą zapisał: *...dux Premisl Polonie edificavit Poznan*⁷⁴, natomiast pół wieku później kronikarz na ten sam temat notował: *...dux Przemisl Polonie*

⁷¹ Z. Kaczmarczyk, *Przywilej lokacyjny*, s. 150; H. Münch, *Geneza*, s. 67 n.

⁷² T. Lalik, *Stare Miasto w Łęczycy. Przemiany w okresie poprzedzającym lokację – schyłek XII i początek XIII w.*, KHKM R. 4:1956 z. 4 s. 633 n., zwłaszcza s. 634 przypis 11 dotyczy „Starego Miasta” na Śródkę. Zob. również w tej sprawie B. Zientara, *Przełom w rozwoju miast środkowoeuropejskich, w pierwszej połowie XIII w.*, „Przegląd Historyczny” 1976 z. 2 oraz K. Buczek, *Targi i miasta*, s. 117 przypis 23, który uważa, iż nie nazwano by Śródki w dokumencie z 1288 r. „antiqua civitas”, gdyby nie posiadała dawniej – jak tyle innych „starych miast” – prawa niemieckiego. W późniejszych dokumentach (KDW 2 nr 633, 694, 744) pojawia się na określenia Śródki *antiqua civitas* oraz *locus* – w znaczeniu miasta średniowiecznego (T. Lalik, *tamże*, s. 641), np. w 1288 r. wójt poznański Reynold sprzedał Tylonowi młyn *in antiqua civitate Poznaniensi*, zaś w 1293 r. Przemysł II daje katedrze *locum apud ecclesiam Sancte Margarethe, qui Srodca dicitur in vulgaris*.

⁷³ A. Rogalanka, *Lokacja miasta*, s. 152. Na ten temat por. również H. Samsonowicz, *Rzemiosło wiejskie w Polsce XIV–XVI w.*, Warszawa 1954; H. Łowmiański, *Początki Polski*, t. 6 cz. 2 s. 692 n., zwłaszcza s. 714, 723–724.

⁷⁴ MPH sn t. 6 s. 26 – *Rocznik kapituły poznańskiej*.

*reedificavit castrum et civitatem circa ecclesiam maiorem*⁷⁵. Ta pierwsza wiadomość, mówiąca o odbudowie grodu, nie budzi zastrzeżeń, gdyż dotyczy ośrodka monarszego na Ostrowie Tumskim i jest zgodna z ustaleniami archeologów, według których około 1250 r. nastąpiła ostatnia renowacja wałów obronnych w książęcej części (zachód) północnego członu założenia obronnego⁷⁶. Potwierdzają to również wymienione źródła, informując o dokonanym podziale Wielkopolski między synów Odonica, w trakcie którego Przemysł I zatrzymał dla siebie część zachodnią i południowo-zachodnią łącznie z Poznaniem, zaś Bolesławowi Pobożnemu przekazał północno-wschodnią część ze stołecznym grodem w Gnieźnie. Zatrzymując dla siebie Poznań, Przemysł I podjął energiczne działania zmierzające do szybkiej odbudowy zaniedbanego i zrujnowanego grodu na Ostrowie Tumskim, gdzie według jego zamiarów miała znajdować się stolica całej Wielkopolski. W tym też aspekcie trzeba rozpatrywać drugą część zapiski Kronikarza o *civitas circa ecclesiam maiorem*. Pomocą może tu być wzmianka z 1253 r. o przeniesieniu mieszkańców Śródki do nowego miasta na lewym brzegu Warty. W *Roczniku kapituły poznańskiej* mówi się o położeniu Śródki: *circa ecclesiam sancte Margarethe*⁷⁷. *Kronika wielkopolska* natomiast wprowadza sformułowanie *Szroda prope ecclesiam maiorem* i dodaje, wbrew oczywistym faktom: *rzeczoną Środę przekazując w zamian wieczyście kościołowi poznańskiemu*, co stanowiło już falsyfikację⁷⁸. Mając na uwadze fakt, iż Śródka (*antiqua civitas*) zawsze należała do księcia, natomiast z drugiej strony uwzględniając tendencyjny zapis autora Kroniki, który dla Śródki używa określenia „przy katedrze” (*Szroda prope ecclesia maiorem*) należy uznać, że to właśnie Śródka była tym miastem przy katedrze, odbudowanym przez księcia w 1249 r.⁷⁹ Powyższa sprawa

⁷⁵ MPH sn t. 8 s. 231 – *Kronika wielkopolska*.

⁷⁶ M. K a r a, *Początki i rozwój*, s. 29.

⁷⁷ MPH sn t. 6 s. 32.

⁷⁸ Tamże, t. 8 s. 221: *Przemisl dux praefatus cives Szroda prope ecclesiam maiorem ad praedium ecclesiae ultra Wartham, ad instanciam cuiusdam cives de Gubyn transtulit, ubi jam primitus per praedictum ducem civitas erat locata. Quam mox fossatis circumfodi et blancis muniri procuravit. Szrodam praedictam loco praedi in quo civitatem, ut praemissum est situavit, ecclesiae Posnaniensi perpetuo assignando.*

⁷⁹ Por. H. Ziółkowska, *Czas powstania*, s. 12 oraz Aneks 2 na s. 22–23; H. Likowski, *Miasto książęce*, s. 25.

nasuwa ogólniejszy wniosek, że około połowy XIII w. Śródka była książęcym miastem lokacyjnym, cieszącym się opieką i pomocą ze strony monarchy. Musiała ona wówczas wypełniać niezwykle ważne funkcje dla książęcego ośrodka obronnego na Ostrowie Tumskim, że uzyskała nieokreślonej wielkości i charakteru wsparcie materialne na odbudowę miasta. Wydaje się więc, że około 1250 r. jeszcze nie mogło być mowy o przeniesieniu siedziby książęcej na lewy brzeg rzeki czy rezygnacji Przemysła I z popierania rozwoju gospodarczego miasta lokacyjnego nad rzeką Cybiną⁸⁰.

Podsumowując dotychczasowe ustalenia można przyjąć z dużą dozą prawdopodobieństwa, że Śródka została lokowana na prawie niemieckim przed połową XIII w., zapewne z inicjatywy Władysława Odonica lub jego syna Przemysła I oraz z udziałem zasadzcy i grupy osadników niemieckich pochodzących ze Śląska⁸¹. Dokładnej daty tego aktu, z braku przywileju lokacyjnego (może nie został wydany), nie da się określić. Warunki polityczne do przeprowadzenia tego przedsięwzięcia przez księcia Odonica istniały w latach 1230–1233 i następnie od 1234 r., kiedy w wyniku podziału Wielkopolski z Henrykiem Brodatym, książę Władysław otrzymał tereny prawobrzeżnej Warty wraz z Poznaniem (Ostrów Tumski) i Śródka. Jednakże bardziej prawdopodobne jest dokonanie lokacji Śródki przez Przemysła I po upadku Henryka Pobożnego w 1241 r., dokąd sprowadził osadników niemieckich i ustanowił sołtysa Henryka. Potwierdzają to dość

⁸⁰ Sprzeciwia się to powszechnemu, bez wyjątku, pogładowi badaczy, że za Przemysła I sformułowany został program budowy miasta lokacyjnego w Poznaniu na lewym brzegu Warty, zaś darowanie dominikanom w 1244 r. kościoła św. Gotarda i gruntów książęcych nad Wartą miało być tego pierwszym etapem. Dokument ten w rzeczywistości nie oczyszczał pola dla własności książęcej, na której miała zostać przeprowadzona lokacja miasta Poznania, lecz przeciwnie, wzmacniał własność kościelną – co ten proces mogło jedynie utrudnić. Transakcja ta polegała na przekazaniu oprócz kościoła św. Gotarda, również ziemi książęcej na cele budowlane dla dominikanów. Obserwujemy więc raczej wzmocnienie własności książęcej po prawej stronie, a własności kościelnej po lewej stronie Warty. Proces odwrotny, związany z lokacją Poznania, rozpoczął się znacznie później i został zakończony w 1252 r. (KDW 1 nr 302). Zob. H. Ł o w m i a ń s k i, *Początki Polski*, t. 6 cz. 2 s. 735, jako jedyny uważył, że plan ten Przemysł realizował w 1252 r.

⁸¹ Na istnienie w pierwszej połowie XIII w. na Śródce i osadzie św. Gotarda kolonii osadników niemieckich zwraca uwagę K. T y m i e n i e c k i, *Rozwój historyczny miast i mieszczaństwa w Wielkopolsce*, „Strażnica Zachodnia” R. 1:1922 nr 1 s. 14. Zob. również H. Ł o w m i a ń s k i, *tamże*, s. 713, 724.

wyraźnie wzmianki źródeł z 1253 r., w których *cives de Srodka* książkę nazywa „swoimi mieszczanami” – czyli przez siebie sprowadzonymi z Niemiec, natomiast o młynie byłego sołtysa Henryka mówi, że posiadał go z naszego nadania. Sprowadzenie dominikanów do Śródki odbyło się zgodnie z przekazem J. Długosza około 1231 r. i miało związek z zamiarem księcia lokowania w tej osadzie targowej miasta na prawie niemieckim. Abstrahując od osoby i czasu lokacji, cała ta akcja odbyła się zapewne w pośpiechu, niedokładnie i bez głębszej znajomości problematyki miejskiej, co musiało się odbić niekorzystnie na stanie organizacyjnym nowego miasta. Być może rację ma K. Buczek, który przypuszcza, że *antiqua civitas* Śródka miała z pewnością prawo niemieckie, choć nie była jeszcze miastem w pełni ukształtowanym, natomiast do błędów popełnionych w okresie lokacji trzeba zaliczyć to, że książkę wyznaczył mieszczanom nie swoje grunty, lecz kapituły katedralnej. To wszystko mogło sprawić, że Śródka po lokacji funkcjonowała wadliwie jako miasto zreformowane, w którym często musiały dominować dawne przyzwyczajenia i prawa, nie istniał jeszcze samorząd lub jedynie w formie częściowej, natomiast rola właściciela wykraczała poza dopuszczalne przez prawo magdeburskie ramy. Zapewne znacznie lepiej przedstawiała się ekonomiczna działalność mieszczan, którzy wykorzystując dotychczasowy rozwój targu śródeckiego, wydzwignęli miasto na wysoki poziom gospodarczy, który jeszcze w połowie XIII w. zapewniał Śródce opiekę i pomoc Przemysła I⁸².

Upadek Śródki rozpoczął się od 1253 r., już po lokacji lewobrzeżnego Poznania, kiedy na wniosek sołtysa Tomasza z Gubina, który najprawdopodobniej nie radził sobie ze sprowadzeniem do nowego miasta osadników, książkę Przemysł I przeniósł mieszczan śródeckich na lewy brzeg Warty⁸³. Przypuszczać można, że do lokacyjnego Poznania przeszła ze Śródki jedynie część mieszczan – zapewne osad-

⁸² K. Buczek, *Targi i miasta*, s. 102 przypis 70; Z. Górczak, *Najstarsze lokacje*, s. 93–96, gdzie omówienie dotychczasowych poglądów na temat lokacji miejskiej na Śródce.

⁸³ MPH sn t. 6 s. 32 – *Rocznik kapituły poznańskiej: Eodem anno [1253] illustris dux Przemisl ad instanciam cuiusdam civis de Gubyn movit cives suos de civitate que erat sita in area que vocatur Srothda circa ecclesiam sancte Margerethe et transtulit eos ex alia parte Warthe prope ecclesiam sancti Martini, ubi fuerat alia civitas primitus locata, quam ibidem dux fecit de blancis et fossatis firmis muniri.*

nicy niemieccy, którzy znaleźli tam takie same lub lepsze warunki egzystencji. Ich przejście musiało odbyć się dobrowolnie, na nieznanych nam bliżej warunkach⁸⁴. Natomiast w starym mieście za Cybiną pozostała grupa ludności polskiej, która zapewne nie posiadała praw miejskich, o czym zdaje się świadczyć osoba dawnego sołtysa Henryka, pozostającego w 1253 r. bez zajęcia. Okres kolejnych trzydziestu pięciu lat, to znaczy od 1253 do 1288 r., z braku wzmianek źródłowych, jest nam słabo znany. Można jedynie przyjąć, że po odejściu z miasta *cives* niemieckich, Śródka utraciła swoje prawa miejskie lub nie były one w pełni stosowane. Nie upadła jednak w tym czasie dobrze rozwijająca się gospodarka dotychczasowego miasta, którą w swoim interesie popierał z pewnością sam książę⁸⁵.

Nie wiadomo dokładnie, kiedy Przemysł II zrezygnował z grodu i osady na Ostrowie Tumskim. Mogło to nastąpić tuż przed 1288 r., to znaczy przed przekazaniem Śródki Kościołowi poznańskiemu. Data ta, jak można sądzić, miała związek z ukończeniem budowy zamku w lewobrzeżnym Poznaniu na Górze Przemysława⁸⁶. Kończyła jednocześnie proces przenoszenia władzy świeckiej z prawego na lewy brzeg Warty i otwierała okres przynależności Śródki do biskupstwa poznańskiego.

Dokument Przemysła II z 1288 r. (29 czerwca – 6 czerwca) jest niezwykle ważny dla określenia statusu Śródki w okresie poprzedzającym to wydarzenie oraz od momentu przejścia jej przez biskupstwo poznańskie. Najistotniejsze w nim jest to, że książę nadając biskupom *civitatem antiquam* Śródkę przywracał jej *omne ius civitatis*, wymieniając niektóre z nich, jak: posiadanie wolnych jatek rzeźnickich, pie-

⁸⁴ A. Rogalańska, *Lokacja miasta*, s. 150 zastanawia się, czy przeniesienie Śródczan w 1253 r. nie było pewnym naruszeniem praw samorządu gminy miejskiej, choć był to dla przesiedleńców awans, ponieważ w lewobrzeżnym Poznaniu otrzymali lepsze warunki bytu i pomyślniejsze perspektywy ekonomiczne. Zob. również H. Łowmiański, *Początki Polski*, s. 725.

⁸⁵ H. Łowmiański, *tamże*, s. 724 uważa, że już przed lokacją Śródki (przed 1241 r.) znajdowała się tam liczna grupa polskiej ludności produkcyjnej, która po 1253 r. pozostała na miejscu, a od 1288 r. przeszła w posiadanie biskupstwa poznańskiego.

⁸⁶ H. Łowmiański, *tamże*, uważa, że ufortyfikowaną rezydencję w Poznaniu założył książę śląski Henryk Brodaty po 1234 r., tj. po podziale Wielkopolski z Władysławem Odonicem. Na okres 1273–1296 kładzie to wydarzenie, H. Ziółkowska, *Czas powstania*, s. 21 n.

karskich, szewskich, prowadzenie bez ograniczeń karczem, wolność wykonywania bez obciążeń skarbowych wszelkich rzemiosł, sprzedaż sukna całymi postawami na miejscowych kramach⁸⁷. Przyznany w przywileju targ tygodniowy i doroczny (jarmark) miały tylko charakter „prywatny”, to znaczy dla własnych mieszczan i włościan, nie zaś „uroczysty” dla obcych kupców⁸⁸. Ograniczenie w zakresie sprzedaży sukna i odbywania targów zostało najpewniej wymuszone przez niemieckich osadników, aby zapobiec konkurencji niekorzystnej dla lokacyjnego Poznania⁸⁹. Mimo to, przez otwarcie się dla mieszkańców wsi biskupich spełniał targ śródecki swoją ważną rolę gospodarczą, jak również przekazywał informacje i idee dla szerszej grupy mieszkańców klucza poznańskiego dóbr biskupich. W kilka lat później (1293) Przemysław II potwierdził nadania Śródki biskupowi poznańskiemu, modyfikując nieco jej przywileje miejskie. Głównie jednak chodziło o stworzenie odpowiednich warunków dla nowych osadników (Polaków i Niemców), których wolno było biskupowi osadzać w swoim mieście. Natomiast sam dokument miał określać perspektywy dla nowych mieszkańców i tym samym zachęcić ich do przyjmowania prawa miejskiego Śródki⁹⁰. Oba te akty książęce, choć posiadały pewne ograniczenia handlowe i przemysłowe, pozwalały Śródce na swobodny rozwój, nawet w warunkach konkurencji, jaką stanowił dla niej dobrze rozwijający się lewobrzeżny Poznań, wyposażony w szereg ochronnych przywilejów.

Odtworzenie planu przestrzennego lokacyjnej Śródki nie należy do rzeczy łatwych⁹¹. Do elementów historycznych we współczesnym

⁸⁷ KDW 2 nr 625 oraz *Przywileje miasta Poznania*, nr 8.

⁸⁸ J. Matuszewska, *Immunitet ekonomiczny Kościoła w Polsce do roku 1381*, Poznań 1936 s. 343.

⁸⁹ H. Ziłkowska, *Poznań w okresie przewycięzania*, s. 46, nie dostrzega większego znaczenia przywilejów z 1288 r., oprócz przyznania praw typowych dla miast na prawie polskim. Autorka nie zwróciła uwagi, że oprócz wymienionych szczegółowo uprawnień przemysłowych i handlowych, książę nadał *pełne prawa miejskie* (*omnes ius civitatis*), które wcześniej już posiadali i były powszechnie znane – a z pewnością zawierały prawa pozaekonomiczne, nie wymienione w przywileju.

⁹⁰ KDW 2 nr 694 oraz *Przywileje miasta Poznania*, nr 9. Por. również na ten temat trafne uwagi, A. Rogalanka, *Lokacja miasta*, s. 153.

⁹¹ Dawny, historyczny układ Śródki został w znacznym stopniu zburzony w efekcie prowadzonych w XIX i XX w. prac, jak choćby: budowa trasy warszawskiej, która zredukowała część południową Rynku Śródeckiego, budowa klasztorów filipi-

obrazie przestrzennym miasta należy, jak się wydaje, jedynie położenie kościoła św. Małgorzaty, układ i kształt placu rynkowego, i przebieg drogi ze wschodu do Ostrowa Tumskiego (ul. Warszawska). Plan ten, począwszy od prostego układu przedlokacyjnego targu powstawał etapami, w których do już istniejących elementów dokładano nowe. Miasto od początku swego istnienia rozwijało się w ścisłym związku z wcześniejszym układem komunikacyjnym, do którego dostosowywało swoją przestrzeń handlową (kramy, jatki) i mieszczańską (działki, bloki). Trzonem całego rozplanowania była ulica, prowadząca ze wschodu na Ostrów Tumski, łącząca główne szlaki komunikacyjne Wielkopolski. Przy niej ukształtował się plac targowy, a później znacznie mniejszy rynek miasta lokacyjnego, przy którym w części północnej wzniesiono kościół parafialny św. Małgorzaty. Wokół rynku wytyczono pierwotnie dwadzieścia parcel, a w całym mieście czterdzieści pięć, o szerokości frontu około dziesięciu metrów. Dawało to łącznie w XIII w. około 250–300 mieszkańców. Na placu znajdował się zespół urządzeń handlowych, natomiast na zapleczu kilka młynów, z których jeden – młyn szklany (*molendinum vitrarii*) wspomniany w początkach XIV w. (1310, 1327) świadczy o rozwijaniu na Śródce wyspecjalizowanej produkcji rzemieślniczej⁹². W południowej części miasta, tuż przy wcześniejszym cmentarzysku, znajdował się również ośrodek metalurgiczny (dwa piece), zajmujący się wytopem metali kolorowych i najprawdopodobniej produkcją przedmiotów, i ozdób na zbyt lub potrzeby centrum kościelnego na Ostrowie Tumskim⁹³. Obok działalności rzemieślniczej część mieszkańców zajmowała się również rolnictwem, na co wyraźnie wskazują

nów i reformatów, budowa umocnień wokół Śródki przez władze pruskie oraz wybudowanie w naszych czasach Ronda Śródeckiego i realizacja budownictwa mieszkaniowego.

⁹² Por. H. Likowski, *Miasto książęce*, s. 21–22; A. Rogalanka, *Lokacja miasta*, s. 156–160; SG t. 8, Warszawa 1887 s. 907; *Miasta polskie w Tysiącleciu*, s. 193 n. Do Śródki należało pięć młynów biskupich nad Cybiną, znanych ze źródeł XIV-wiecznych: Szklany Młyn (1310 r. – KDW 2 nr 1114), Borowy Młyn (1288 r. – KDW 2 nr 633, 634, 1082), Łączny Młyn (1330 – KDW 2 nr 114), Młyn Olszak (XIV w.) oraz młyn (bez nazwy), który po pożarze Śródki przeniesiony został w stronę Ostrówka (miasteczko, między Ostrowem Tumskim a Śródką).

⁹³ P. Pawlak, *Wyniki badań archeologicznych*, s. 34. Charakterystyczna ceramika, znajdująca na cmentarzysku i w osadzie śródeckiej, może wskazywać na funkcjonowanie na Śródce pracowni ceramicznej aż do późnego średniowiecza, *tamże*, s. 13.

wzmiankowane w 1328 r. świadczenia mieszczan na rzecz biskupa⁹⁴. Istotną rolę odgrywał również handel, dzięki przywilejowi na odbywanie otwartych targów tygodniowych i rocznych, uzyskanemu przez miasto w 1425 r. od Władysława Jagiełły⁹⁵. Dalszym krokiem w kierunku otwarcia rynku śródeckiego była zgoda króla Kazimierza z 1475 r. na sprowadzanie przez mieszkańców raz w tygodniu, w poniedziałki, soli z żup królewskich w Wieliczce i Bochni⁹⁶.

Ekspansja terytorialna Śródki skierowała się w pierwszej połowie XV w. ku Zawadam i Głównej (dzielnice Poznania), gdzie biskup poznański Andrzej z Bnina przyznał mieszczanom 33 łany gruntów⁹⁷. Wyrazem rosnącej konkurencji gospodarki śródeckiej wobec miasta Poznania stał się zapewne wyrażony we wspomnianym dokumencie Jagiełły z 1425 r. zakaz handlu farbowanymi sukniami. Dowodem rangi ówczesnej Śródki w regionie było wzniesienie na rynku ratusza – siedziby władz miejskich – wspomnianego w źródłach, jednak dopiero w XVI w. W XIV w. Śródka rządziła się prawem średzkim, na co wskazuje dokument prepozyta poznańskiego Trojana z 1385 r. (...*iura Szedensis civitati nobis prorsus sunt incognita*), jednak nie jest znana data przyznania go miastu po raz pierwszy⁹⁸. Mimo ożywionego rozwoju, jaki rozpoczął się w XIV w., a wzmógł szczególnie w dwóch kolejnych stuleciach, Śródka nigdy nie przekształciła się w większy ośrodek miejski⁹⁹. Stało się tak za przyczyną konkurencyjności Poznania oraz licznych efemerycznych miasteczek, rozwi-

⁹⁴ KDW 2 nr 1089. W. Sobisiak, *Rozwój latyfundiów*, s. 102 uważa, że w późniejszym okresie (XVI w.) spośród miast biskupich jedynie Śródka i Piotrowo nie posiadały charakteru rolniczego.

⁹⁵ KDW 5 nr 412; 8 nr 1032 oraz *Przywileje miasta Poznania*, nr 34.

⁹⁶ *Kodeks Dyplomatyczny Wielkiej Polski*, wyd. E. Raczyński, Poznań 1840, nr 133; *Przywileje miasta Poznania*, nr 69.

⁹⁷ *Tamże*, nr 40 – przyznana ziemia znajdowała się pomiędzy Główną, Łącznym Młynem i Cybiną. Oprócz tego śródczanie zostali zwolnieni przez biskupa od płacenia czynszu przez 6 lat.

⁹⁸ Z. Zdrójkowski, *Lokacje osad targowych, klasztornych i miast na prawie średzkim*. „Acta Universitatis Wratislaviensis. Historia LXX”, Wrocław 1990 poz. 109. Biorąc pod uwagę nazwę Śródki nie jest wykluczone, że rządziła się prawem średzkim już od czasów pierwszej lokacji przed 1241 r. lub dopiero od 1288–1293.

⁹⁹ W 1458 r. Śródka wysłała na wyprawę malborską jedynie trzech żołnierzy, natomiast w 1580 r. płaciła 65 złp szosu i czopowego 67 złp 12 gr i 3 den., SG t. 8 s. 903.

jających się wokół niego od XIV do XVII w. Mimo to, aż do końca XVIII w. Śródka funkcjonowała jako odrębny, niezależny organizm municypalny. I dopiero decyzją władz pruskich z dnia 28 czerwca 1800 r., licząca wówczas 533 mieszkańców osada miejska została włączona do Poznania¹⁰⁰.

2 Słupca

Słupca należy do nielicznych miast kościelnych w Wielkopolsce, dla których zachowały się podstawowe źródła, dokumentujące proces przenoszenia przedlokacyjnej osady na miejskie prawo niemieckie. Dość obfita jest również literatura poświęcona dziejom Słupcy, chociaż nie pozostaje w żadnym stosunku do dawnego znaczenia miasta, które już w połowie XV w. należało do czołowych ośrodków municypalnych, dorównujących wielkością i znaczeniem gospodarczym takim miastom wielkopolskim, jak Gniezno, Śrem, Środa czy Wschowa¹⁰¹.

Miasto Słupca (w źródłach: Słupcza – 1282; Słupza – 1296; Słubzec – 1300; Słupzca – 1340; Słuptza – 1400)¹⁰², położona jest w po-

¹⁰⁰ W. Karolczak, *Życie codzienne mieszkańców Śródki w XIX i na początku XX w.*, KMP R. 1997 nr 1 s. 160.

¹⁰¹ Trzeba tu przede wszystkim wymienić: A. Wędkicki, *Zarys dziejów Słupcy i powiatu słupeckiego*, w: *Dzieje Ziemi Słupeckiej*, Słupca–Poznań 1960, s. 55–84; Tegoż, *Rozwój osadnictwa i podziały terytorialne ziemi łódzkiej do końca XIV wieku*, SA t. 13:1966, Warszawa 1966 s. 1–137; SG t. 10, Warszawa 1889 s. 850–853; I. Tłoczek, *Miasteczka rolnicze w Wielkopolsce*, Warszawa 1955; A. Rogalańska, *Historia układu przestrzennego* (mps u. Woj. Konserwatora Zabytków w Poznaniu), Poznań 1959; E. Kręglewska–Foksovicz, *Słupca. Studium historyczno–urbanistyczne* (mps u. Woj. Konserwatora Zabytków w Poznaniu), Poznań 1967; *Dzieje Słupcy*, red. B. Szczepański. Biblioteka „Kroniki Wielkopolski”. Seria: *Dzieje miast wielkopolskich* nr 5, Poznań 1996. Ta ostatnia praca, choć pozbawiona częściowo aparatu naukowego, zawiera wiele niezwykle cennych informacji o dziejach miasta.

¹⁰² Cyt. według KDW 1–3. Por. również Z. Zierhoffero wie, *Nazwy miast Wielkopolski*, Poznań 1987 s. 140; M. Adamczewski, *Heraldyka miast wielkopolskich do końca XVIII wieku*, Warszawa 2000 s. 120. Począwszy od 1312 r. miasto występuje sporadycznie w źródłach, w brzmieniu niemieckim: Wrimstat, Wrienstadt, Freyenstadt. Nazwa Słupcy typu kulturowego, powstała przez dodanie przyrostka *-ca* do pierwotnego określenia Słup. Etymologia nazwy, najprawdopodobniej związana z grodem z wczesnej epoki żelaza, położonym około 1500 m

łudniowej części Pojezierza Wielkopolsko–Kujawskiego (dawniej Wysoczyzny Gnieźnieńskiej), na powierzchni sporej wielkości mezoregionu (około 2150 km²), wyodrębnionego po północnej stronie Warty jako Równina Wrzesińska¹⁰³. Jest to region bardzo płaski, bezjeziorny i niemal całkowicie wylesiony, a monotonię krajobrazu ożywia jedynie pas wzgórz sandrowych w północnej części Równiny, związany już z morenami gnieźnieńskimi. Pokrywa glebowa na tym obszarze jest dość zróżnicowana i składa się z bielic, gleb brunatnych oraz czarnych ziem bagiennych. Główne ciek wodne Równiny Wrzesińskiej: Mieszna, Bawół, Wrześnica i Maskawa, zgodnie z nachyleniem całej powierzchni regionu, spływają w kierunku południowym do rzeki Warty.

Najstarsze ślady osadnictwa na terenie miasta i najbliższej okolicy pochodzą od ludności mezolitycznej (8300–4300 lat przed Chr.), głównie od tak zwanej kultury chojnicko–pieńkowskiej, której relikty odkryto na północny wschód od Słupcy, w pobliżu Jeziora Słupeckiego (stan. 3)¹⁰⁴. Najbogatsze jednak wiadomości o osadnictwie pradziejowym w okolicach miasta pochodzą z okresu halsztackiego wczesnej epoki żelaza (750–400 r. przed Chr.), ze stanowisk należących do ludności kultury łużyckiej. Punkty osadnicze tej kultury archeologicznej były skoncentrowane głównie wzdłuż doliny rzeki Mieszny i jej dopływów oraz w pobliżu południowych brzegów Jeziora Słupeckiego. Jak wykazały badania wykopaliskowe, prowadzone w latach 1953–1955, główne elementy tego osadnictwa, to: osada otwarta (stan. 3) rozciągająca się szerokim pasmem wzdłuż południowego skraju podmokłych torfowisk (obecnie południowy brzeg Jeziora Słupeckiego), grodzisko wklęsłe (stan. 1) w kształcie wydłużonego owalu, otoczone wałem o wysokości około 4 m, położone niegdyś na wyssepce wśród podmokłych torfowisk oraz grobla (stan. 2) o długości około dwustu metrów, prowadząca z grodu na południe, w stronę su-

na północny–wschód od dzisiejszej Słupcy, albo też z pierwotną granicą kasztelanii łądzkiej, której zasięg określała od zachodu, por. H. Łowmiański, *Początki Polski*, t. 6 cz. 1 s. 354; S. Rospond, *Słownik etymologiczny*, s. 356; *Dzieje Słupcy*, s. 11–12.

¹⁰³ T. Bartkowski, *Wielkopolska i środkowe Nadodrze*, s. 326; J. Kondraczk, *Geografia Regionalna Polski*, s. 146.

¹⁰⁴ A. M. Wyrwa, *Zarys dziejów osadnictwa w okolicach Słupcy od czasów najdawniejszych, do połowy XIII w.*, w: *Dzieje Słupcy*, s. 28 oraz rys. 6 (ważniejsze stanowiska archeologiczne w najbliższej okolicy Słupcy).

chego ładu¹⁰⁵. Kolejne kultury archeologiczne, aż do początków wczesnego średniowiecza (VI w.) nie pozostawiły na obszarze dzisiejszej Słupcy zbyt wiele śladów. Odkryto dotąd jedynie cmentarzysko kultury pomorskiej z około V w. przed Chr. i sześć stanowisk kultury przeworskiej (z około II w. przed Chr. do IV w. po Chr.), położonych po północnej i wschodniej stronie miasta, w dolinie rzeki Mieszny i jej prawobrzeżnego dopływu bez nazwy¹⁰⁶. Niezbyt bogato przedstawia się również obraz osadnictwa słupeckiego z wczesnego średniowiecza. Nasycenie zabytkami wczesnośredniowiecznymi jest tutaj niezwykle rzadkie i wyraźnie odbiega od gęsto zasiedlonych obszarów sąsiadujących ze Słupcą od południa (Łąd), południowego zachodu (Ciążen) i zachodu (Pyzdry)¹⁰⁷. Region słupecki znajdował się wówczas z całą pewnością w sferze wpływów i zależności grodu plemiennego i książęcego (później kasztelańskiego) w Łądzie nad Wartą¹⁰⁸. Temu grodowi z pewnością podlegały również ośrodki obronne w Graboszewie i Szamorzewie, wchodzące w skład ogólnego systemu ob-

¹⁰⁵ Badania archeologiczne w Słupcy poprzedziły utworzenie w latach 1954–1955 wielkiego zbiornika wodnego (ob. Jezioro Słupeckie) w niecce pierwotnego jeziora rynnowego, w wyniku spiętrzenia wód rzeki Mieszny i jej dopływów. Na temat osadnictwa łużyckiego w Słupcy, zob. T. Malinowski, *Wielkopolska w otchłani wieków*, Poznań 1985, s. 231 n.; *Pradzieje ziem polskich*, t. 1 cz. 2, red. J. Kmiecicki, Warszawa 1988 s. 496 n.; SiM t. 6, Warszawa 1987 s. 157–158.

¹⁰⁶ Wśród znalezisk dominowały żelazne groty oszczepu, stanowiące wyposażenie grobów wojowników. Odkryto również denar cesarza rzymskiego Antoniusa Piusa z lat 138–161, por. A. Wędzki, *Rozwój osadnictwa*, s. 19; M. Gumowski, *Moneta rzymska w Polsce*, PrZA R. 29–31:1954–1956 s. 125.

¹⁰⁷ A. Wędzki, tamże, mapa nr 3 na s. 29 – zwraca uwagę przerwa osadnicza, wyraźnie zaznaczająca się na wschód od Słupcy, w stronę Kazimierza Biskupiego. Zob. również K. Dębska–Luty i A. Lipińska, *Osadnictwo w dorzeczu środkowej Warty w okresie wpływów rzymskich i wczesnego średniowiecza*, w: *Gród wczesnośredniowieczny w Łądzie nad środkową Wartą*, red. W. Błażyk, Poznań 1978 s. 101–102 oraz mapy nr 2 i 3 na s. 87–89.

¹⁰⁸ Według dotychczasowego rozpoznania gród wklęsły w Łądzie datuje się na lata od około 600/700 do 1250 r. (fazy B–C–D), z przerwą osadniczą około połowy X w. związaną ze zniszczeniem obiektu, najprawdopodobniej w czasie najazdu Brzetysława czeskiego. Początkowo gród plemienny i być może centrum kasztelanii. Na temat chronologii i funkcji grodu zob. A. Wędzki, *Z problematyki badań historycznych wczesnośredniowiecznego Łądu*, w: *Gród wczesnośredniowieczny*, s. 46–52; M. Zeylandowa, *Wyniki badań archeologicznych w Łądzie*, tamże, s. 33–45; Z. Kurnatowska, *Z badań nad przemianami organizacji terytorialnej w państwie pierwszych Piastów*, „Studia Lednickie” t. 2:1991 s. 11 n. oraz rys. 1.

ronnego ośrodka gnieźnieńskiego, jako punkty strażnicze¹⁰⁹. Zabytki wczesnośredniowieczne z terenu miasta Słupcy zebrane zostały w trakcie znalezisk przypadkowych i badań powierzchniowych, i chociaż określono dość dokładnie ich chronologię, to z braku szerszego kontekstu badawczego nie udało się ich w pełni zinterpretować. Jest rzeczą niezwykle interesującą, że zdecydowana większość zabytków wczesnośredniowiecznych pochodzi z grodziska (stan. 1) i osady otwartej (stan. 3) kultury łużyckiej, położonych na północny wschód od miasta lokacyjnego, przy południowym brzegu Jeziora Słupeckiego. Najstarsze znaleziska, określone na lata 600–800 po Chr. (faza B) odkryto na grodzisku, najprawdopodobniej wtórnie wykorzystywanym osadniczo w czasach plemiennych¹¹⁰. Na obiekcie tym znaleziono również materiał ceramiczny z lat 950–1050 (faza D) oraz przęślik gliniany, sprzączkę żelazną, a także fragmenty ceramiki, zaliczonej chronologicznie do pełnego średniowiecza (XV w.)¹¹¹. We wspomnianej osadzie kultury łużyckiej ujawniono w trakcie planowych badań wykopaliskowych w latach 1961–1963 bogaty materiał zabytkowy (ceramika, przybory higieniczne, narzędzia, broń), pozwalający ustalić, iż przynajmniej od fazy D (950–1050) do pełnego średniowiecza funkcjonowała tutaj osada otwarta. Udało się również stwierdzić, że posiadała ona zabudowę rozproszoną i zajmowała wschodnią część rozległej osady kultury łużyckiej¹¹². Bliżej nie zlokalizowane znaleziska ceramiki naczyniowej, zebrane w okresie międzywojennym (1932), datowane zostały na lata 800–950, natomiast pochodzą-

¹⁰⁹ Gród w Szamarzewie, położony 12 km na południowy zachód od Słupcy funkcjonował w VII–VIII w. (faza B), zaś gród w Graboszewie, położony około 7 km na południowy zachód nie został dotąd rozpoznany archeologicznie, por. Z. Kurnatowska, A. Łosińska, *Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w Wielkopolsce*, w: *Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w Polsce*, red. Z. Kurnatowska, Poznań 1990 s. 132.

¹¹⁰ A. M. Wyrwa, *Zarys dziejów osadnictwa*, s. 44.

¹¹¹ SiM, t. 6 s. 157. T. Malinowski, *Zarys pradziejów powiatu słupeckiego*, w: *Dzieje ziemi słupeckiej*, s. 46, wysunął hipotezę o wykorzystaniu grodziska kultury łużyckiej przez ludność Słupcy w czasie najazdu krzyżackiego w 1331 r.

¹¹² M. Malinowski, *Ślady osadnictwa wczesnośredniowiecznego na stanowisku nr 3 w Słupcy*, FAP vol. 15:1964 s. 161–163; D. Jankowska, *Wczesnośredniowieczne osady typu wiejskiego na Nizinie Wielkopolskiej*, „Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza” t. 10:1971 z. 2 s. 13–14 oraz przypis 13; SiM tamże, s. 158–159.

cy z przypadkowego odkrycia przy ulicy Wąskiej (1952) grot oszczepu zaliczono do produkcji z XIII–XIV w.¹¹³ Poza wymienionymi stanowiskami wczesnośredniowiecznymi na obszarze Słupcy i najbliższej okolicy, zlokalizowano – w trakcie powierzchniowej weryfikacji archeologicznej, w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski – kilka nowych osad z tego okresu. Są to między innymi Koszuty (stan. 10), położone po wschodniej stronie Jeziora Słupeckiego, Słomczyce (stan. 3), Kowalewo (stan. 1) oraz Słupca (stan. 3, 18, 21). Oprócz znanego już stanowiska trzeciego w Słupcy, dwa kolejne odkryto nad niewielkim dopływem rzeki Mieszny, na północ od obecnego miasta¹¹⁴.

Z tego skromnego zestawienia materiału archeologicznego, przypisanego wczesnemu średniowieczu rysuje się dość interesujący obraz osadnictwa słupeckiego z tego czasu. Pojawiło się ono najpierw po południowej i wschodniej stronie rozległych torfowisk (obecnie Jezioro Słupeckie), w odległości około 1,5 km na północ od miasta Słupcy, i stamtąd przesuwało się stopniowo w kierunku południowym, wzdłuż rzeki Mieszny i jej dopływów. Wiadomo bowiem ze źródeł historycznych, że centrum osadnicze (wieś) przeniesione zostało przed XIII w. na południe od miasta lokacyjnego i prawobrzeżnego dopływu rzeki Mieszny, w pobliżu wczesnej drogi z Kalisza przez Łąd (gród), Łądek (targ) i dalej do Gniezna¹¹⁵. Taką lokalizację wsi słupeckiej, to znaczy w pobliżu obecnego kościoła pod wezw. św. Leonarda, przyjmuje większość badaczy, chociaż trzeba podkreślić, że na potwierdzenie tego brak jest, jak dotąd, wystarczających danych archeologicznych¹¹⁶. Na takie jej usytuowanie wskazują jednak najstarsze źród-

¹¹³ SiM tamże, s. 160.

¹¹⁴ A. M. Wyrwa, *Zarys dziejów osadnictwa*, s. 44 oraz rys. na s. 26. Z osadnictwem wczesnośredniowiecznym związany jest również skarb monet srebrnych, o łącznej wadze 250 g, znaleziony w okolicach Słupcy, gdzie został zdeponowany po roku 1028, zob. na ten temat J. Ślaski, S. Tabaczynski, *Wczesnośredniowieczne skarby srebrne Wielkopolski. Materiały*, Warszawa 1959 s. 61.

¹¹⁵ Przekonywającą rekonstrukcję drogi kalisko–gnieźnieńskiej przedstawił A. Wędkowski, *Rozwój osadnictwa*, s. 41 oraz mapa 3. Przebiegała ona na południe od późniejszego miasta lokacyjnego i prawobrzeżnego dopływu rzeki Mieszny (struga bez nazwy), mniej więcej wzdłuż dzisiejszych ulic: 3 Maja, Łąkowej i Słowackiego.

¹¹⁶ Próby lokalizacji przez A. Rogalanek (Tejze, *Historia układu przestrzennego*, s. 1) w północnej części miasta (ulice Browarna i Pułaskiego) nie znajdują żadnego uzasadnienia historycznego. Są też sprzeczne z widocznym w materiale archeologicznym kierunkiem osadnictwa słupeckiego, tzn. z północy na południe. Na

ła pisane, a głównie wyniki badań nad układami wczesnośrednio-wiecznych pól ornych w rejonie dzisiejszego miasta, sformułowane przekonywająco przez I. Tłoczka¹¹⁷. Wieś Słupca pojawiła się w źródłach stosunkowo późno, bowiem pierwsza wzmianka pochodzi dopiero z 1282 r., w której występuje jako własność biskupstwa poznańskiego. Właśnie w tym roku biskup Jan I Wyszkowic, zamieniając z klasztorem łądzkim wieś biskupią Ratyń (w pobliżu Łądku) za wieś Skarboszewo (4 km na zachód od Słupcy), dodał jeszcze cystersom *villa nostra Słupcza molendino ipsorum quod est super rivulum Virbecz*¹¹⁸. Ów Wierzbic z dokumentu (*rivulum Virbecz*), to wspomniana już rzeka Mieszna, zwana w źródłach również Grabienicą¹¹⁹. Trudno jednak dziś stwierdzić, która z tych nazw określała wspomnianą rzekę najwcześniej. W pobliżu Słupcy do rzeki Mieszny wpływa po obu jej brzegach kilka niewielkich rzeczek i strumieni bez nazw, tworzących dość aktywny węzeł hydrograficzny, zasilający w wodę sztucznie spiętrzone Jezioro Słupeckie, a wcześniej obszary zabagnionych łąk, torfowisk, stawów oraz istniejące jeszcze w czasach średnio-wiecznych jezioro rynnowe¹²⁰.

Wspomniana wieś Słupca położona była z pewnością wzdłuż obecnej ulicy 3 Maja oraz być może ulic Łąkowej, Słowackiego, Słodowej i obwodnicy przebiegającej na południe od starego miasta. Jednak niepodobna bez szerszych badań archeologicznych określić jej ów-

temat translokacji osadnictwa Słupcy, por. T. Bartkowski, *Transurbacje miast Wielkopolski i niektóre zagadnienia przestrzenno-planistyczne ich rozwoju oraz zastosowanie do nich niektórych metod fizjografii urbanistycznej*, Poznań 1981 s. 82 n. oraz ryc. 39–40.

¹¹⁷ I. Tłoczek, *Miasteczka rolnicze*, s. 165–168 oraz rys. 160–162, zdaniem autora układowi gruntów odpowiada wieś, istniejąca przed lokacją miasta na granicy niw, przy trasie drogi Gniezno–Łąd, w sąsiedztwie miejsca, gdzie stoi obecnie kościół pod wezw. św. Leonarda.

¹¹⁸ KDW 1 nr 517.

¹¹⁹ Mieszna wypływa z Jeziora Powidzkiego, pod wsią Mieczownica, następnie płynie w kierunku południowo-zachodnim, w pobliżu wsi: Mieszna, Młodziejowo, Kozuty, Słupca, Kotunia i Kąty, gdzie przyjmuje od prawego brzegu rzekę Strugę i z nią w pobliżu Policka znajduje ujście do Warty, por. SG t. 6 Warszawa 1885 s. 263.

¹²⁰ Jeszcze w połowie XVI w. źródła wspominają o istnieniu wielkiego stawu, zwanego Róża, będącego pozostałością po dawnym jeziorze rynnowym, a obecnym Jeziorze Słupeckim, por. *Visitationes*, s. 299–300, [...] *ibidem circa Słupeza est stagnum alias staw wielki dictum Roza*. Nazwa tego akwenu została zapewne przeniesiona na pobliską wieś Róża.

czesną wielkość oraz kształt. Rekonstrukcja układu wsi z wielkim, wydłużonym placem i kościołem św. Leonarda w jego pośrodku, jak to proponuje w swej pracy I. Tłoczek, jest nie do przyjęcia¹²¹. Czternastowieczny kościół szpitalny św. Leonarda powstały z fundacji mieszczan słupeckich nie mógł być związany ze wsią przedlokacyjną. Zgodnie z ówczesną praktyką, związaną z lokacjami średnio-wiecznych xendochium, wzniesiony został poza granicami osady miejskiej, w pobliżu drogi wylotowej w kierunku Pyzdr (ob. ul. Sienkiewicza)¹²². Z dotychczasowego rozpoznania archeologicznego nie da się dokonać pełnej rekonstrukcji sytuacji osadniczej w rejonie Słupcy w XII–XIII w. Z dużym prawdopodobieństwem można jednak założyć, że powstanie wsi słupeckiej (przeniesienie?) na południe od późniejszego miasta musiało nastąpić dość wcześnie (XI lub XII w.), w związku z ukształtowaniem się drogi tranzytowej z Kalisza do Gniezna. Nastąpiło to z pewnością z inicjatywy księcia, który jeszcze wówczas był jedynym właścicielem całego terytorium słupeckiego. Po ukształtowaniu się nowego ośrodka osadniczego we wsi Słupca, część osad w dotychczasowym miejscu, w pobliżu jeziora funkcjonowała nadal, a pewne jej formy – na co wskazuje omówiony wyżej materiał archeologiczny – istniały jeszcze około XV w. Jak wynika z badań I. Tłoczka, przez pewien czas mógł być również wykorzystany rolniczo obszar zajęty w późniejszym okresie przez miasto lokacyjne.

¹²¹ Tak m.in. I. Tłoczek, *Miasta rolnicze*, s. 165 i ryc. 160. Za trafne należy uznać odtworzenie przez autora przypuszczalnego układu gruntów w okresie przedlokacyjnym. Por. również, E. Kręglewski–Foksowicz, *Słupca*, s. 8.

¹²² Obecny kościółek pod wezw. Najświętszej Maryi Panny i św. Leonarda pochodzi z XVI w. Jest to obiekt drewniany, orientowany, o konstrukcji zrębowej. Mimo, iż charakterystyczne wezwanie św. Leonarda spotykane było we wczesnym średniowieczu, kościółek ten według miejscowej tradycji założony został w XIV w. (J. Łaski, *Liber beneficiorum archidioecesi gnesnensis*, t. 2, wyd. J. Łukowski, J. Korytkowski, Gniezno 1881 s. 311). Potwierdza to m.in. brak wzmianki w zeznaniach świadków i rejestrach szkód, wywołanych przez najazd krzyżacki w 1331 r., gdzie wspomina się jedynie o zniszczeniu kościoła parafialnego pod wezw. św. Wawrzyńca (*Lites ac res gestae inter Polonos Ordinemque Cruciferorum*, wyd. 2, t. 1–2, Poznań 1890–1892, tutaj Lites 1, s. 156, 193, 222, 259, 318). Wezwanie kościoła pochodzi zatem z drugiego okresu kultu tego świętego w Polsce, por. A. Karłow ska, *Obraz św. Leonarda w Słupcy*, „Biuletyn Historii Sztuki” R. 1959 nr 3/4 s. 342, natomiast do Słupcy kult tego świętego mieli przynieść zdaniem autor-ki cystersi łądzczy; KZSz t. 5 z. 8, powiat koniński, Warszawa 1952 s. 22–23.

Choć trzeba sprzeciwić się propozycji tego autora umieszczającej również w tym miejscu przedlokacyjny plac targowy¹²³.

Brak pewnych przesłanek źródłowych nie pozwala na ścisłe określenie początków kształtowania się w tej części Wielkopolski posiadłości kościelnych. Być może rację ma J. Nowacki, zaliczający dobra leżące w kasztelanii łądzkiej do pierwotnego uposażenia katedry, a następnie biskupstwa poznańskiego¹²⁴. Według źródeł XIII-wiecznych włości kościoła poznańskiego rozciągały się wzdłuż rzeki Warty od Ciężenia do Łądu, a w kierunku północnym sięgały aż po Słupcę¹²⁵. Część z nich znajdowała się w jego posiadaniu już w XII w., o czym może świadczyć wiadomość, że w drugiej połowie tego stulecia cystersi zbudowali swój klasztor w Łądzie, na gruntach należących do biskupstwa poznańskiego, które drogą zamiany przejęli na własność dopiero w 1232 r.¹²⁶ W świetle powyższych danych, do wczesnych fundacji kościelnych mogły również należeć wieś Słupca oraz inne dobra w tej miejscowości (bez nazwy) – nie później jednak niż przed połową XIII w. Ośrodkiem dóbr biskupich został jednak Ciężen nad Wartą, w którym zapewne już w pierwszej połowie XIII w. znajdowała się rezydencja ordynariuszy diecezji poznańskiej¹²⁷. W dokumencie z około 1250 r. znalazła się wzmianka o kasztelanii

¹²³ Por. I. Tłoczek, *Miasteczka rolnicze*, s. 169. Przed lokacją miejską Słupcy targi funkcjonowały w Łądku (fals. z 1145 r. – KDW 1 nr 10) oraz w Ciężeniu (około 1251 r. – KDW 1 nr 293).

¹²⁴ J. Nowacki, *Dzieje archidiecezji*, t. 2 s. 133. Sprzeciwia się takiemu ujęciu problematyki początków dóbr biskupich w rejonie Słupcy, H. Łowmiański, *Początki Polski*, t. 6 cz. 1 s. 354, chociaż argumenty autora nie są w pełni przekonujące.

¹²⁵ Z licznych transakcji zamiany dóbr wiadomo, że w XIII w. należały do biskupstwa poznańskiego, a zatem mogły pochodzić z wcześniejszych fundacji między innymi wsie: Ratyń nad Wartą, Policko, Gólków, Dziedzice, Kutunia, Gałęczewo, por. J. Nowacki, *tamże*, s. 142–143.

¹²⁶ KDW 1 nr 137. Por. A. M. Wyrywa, *Procesy fundacyjne wielkopolskich klasztorów cysterskich linii altenberskiej. Łekno, Łąd, Obrą*, Poznań 1995 s. 102.

¹²⁷ W XIV w., w kluczu ciężeńskim znajdowało się na stałe lub przejściowo ponad 20 wsi. Niezwykła płynność własności w XIII i XIV w. nie pozwala na dokładne uchwycenie liczby osad przynależnych do biskupstwa poznańskiego. Dopiero na początku XVI w. klucz ciężeński (zwany także słupeckim) obejmował 19 wsi, w tym dwa miasta (CP 114 s. 322). W XVII w. z tego kompleksu dóbr wyodrębnione zostały dwa klucze: ciężeński i młodziejewski, por. W. Sobisiak, *Rozwój latyfundiów*, s. 37.

ciężeńskiej (*castellatura de Czanszim*), oznaczająca w tym przypadku kościelną kasztelanię majątkową¹²⁸.

Kolejne zmiany osadnicze w rejonie słupeckiego Ośrodka przedlokacyjnego nastąpiły na skutek znacznych przekształceń sieci komunikacyjnej w Wielkopolsce XIII w. Dużego znaczenia nabrała w tych czasach tak zwana stara droga wrocławsko-toruńska, która z Wrocławia prowadziła starymi komorami celnymi w Koźminie, Jarocinie, Żerkowie i Pyzdrach. Z Pyzdr szlak ten biegł początkowo wzdłuż prawego brzegu rzeki Warty do Ciężenia, następnie skręcał na północ i dalej bezleśną okolicą wzdłuż bagnistej doliny Meszny przez Wierzbocice, Kały i Kotunię dochodził od południa do wsi Słupca, gdzie krzyżował się z drogą kalisko-gnieźnieńską. Stąd zmierzając dalej ku północy, przecinał niewielkie wzniesienie (późniejsze miasto), następnie wzdłuż niecki starego jeziora rynnowego (ob. Jezioro Słupeckie), przez Piotrowice biegł w kierunku Powidza, a po minięciu tej miejscowości kierował się przez Strzelno – Inowrocław do Torunia¹²⁹. Wytworzenie się we wsi słupeckiej węzła komunikacyjnego dwóch ważnych wówczas dróg wielkopolskich przyczyniło się z pewnością do zintensyfikowania procesów osadniczych w tej miejscowości, natomiast na obszarze całych dóbr ciężeńskich do znacznego ożywienia gospodarczego. Widowym tego przejawem była przybierająca na siles w XIII w. komasacja dóbr kościelnych wokół Ciężenia, Słupcy i Młodojewa, jak również wprowadzenie w latyfundiów biskupstwa poznańskiego nowych zasad gospodarowania opartych o prawo niemieckie¹³⁰.

¹²⁸ KDW 1 nr 293: Przemysł książę wielkopolski zezwolił biskupowi Boguchwałowi *ut in castellatura de Czanszim habeat forum – in dicta castellatura possit Theutonicos sive quoslibet homines extraneos iure quo voluerit locare*. Dokument ten, znany z późniejszego odpisu posiada niemożliwą do przyjęcia datę, ze względu na śmierć wystawcy dokumentu Przemysła I w 1257 r. J. Nowacki, *Dzieje archidiecezji*, s. 142 przesunął datę wystawienia dokumentu na rok 1251.

¹²⁹ Trasę tę dokładnie omawia S. Weymann, *Ze studiów*, s. 248. Por. również K. Małeczyński, *Najstarsze targi w Polsce i stosunek ich do miast przed kolonizacją na prawie niemieckim*, Lwów 1926 s. 20; Tenże, *Cła i drogi handlowe w Polsce Piastowskiej*, Poznań 1938 s. 101; A. Wędzki, *Ze studiów nad procesami osadniczymi*, s. 117; J. Nowakowa, *Rozmieszczenie komór celnych i przebieg dróg handlowych na Śląsku do końca XIV wieku*, Wrocław 1951 s. 51–52; J. Dobosz, *Słupca od lokacji miasta do końca XVI wieku*, w: *Dzieje Słupcy*, s. 48.

¹³⁰ Dzięki korzystnym zamianom dóbr pozyskano wówczas wsie, leżące w pobliżu wspomnianych w tekście ośrodków, jak choćby: Skarboszewo w 1282 r. (KDW 1 nr

W tymże stuleciu biskupstwo podjęło starania, mające na celu powołanie do życia w dobrach ciężańskich ośrodka miejskiego na prawie magdeburskim¹³¹. Podobnie jak procesy komasacyjne oraz oczyszczanie wsi kościelnych, lokacja miejska miała przyczynić się do zwiększenia dochodów w intensywnie rozwijającym się kluczu dóbr biskupów. Wybór miejsca na miasto lokacyjne w pobliżu skrzyżowania ważnych i ruchliwych dróg wielkopolskich oraz istniejącej już wcześniej wsi biskupiej Słupca, a także w rejonie o dużym zagęszczeniu posiadłości Kościoła poznańskiego miał głębokie uzasadnienie ekonomiczne i dokonany został w pełni świadomie. Po raz pierwszy o funkcjonowaniu ośrodka miejskiego wiadomo z dokumentu Przemysła II z 1290 r., w którym książę wielkopolski zatwierdził lokację miasta Słupcy na prawie niemieckim, dokonaną przez biskupa poznańskiego Jana II Herbicza¹³². Ze sformułowania, użytego w przywileju: [...] *ordinacionem, quam [...] dominus [...] episcopus fescit locando civitatem in bonis ecclesie Posnaniensis [...] gratam habentes confirmamus et omne ius Theutonicum in ea promittimus obserware* wynika jednoznacznie, iż książę nie udziela zezwolenia na lokację, lecz potwierdza fakt dokonany już wcześniej, nadając mu jedynie moc prawną i przyrzeka, że zachowa prawo niemieckie. Biskup Jan, od początku politycznie związany z Przemysłem II, mógł być z góry pew-

517, 2 nr 784), Policko, Gólków i Dziedzice – uporządkowano sprawy własnościowe i w 1282 r. rozgraniczono od wsi Jaroszyn cystersów łądzkich (KDW 1 nr 517, 2 nr 1029), Kotunia przyjęta przed 1296 r. (KDW 2 nr 575), Gałęzewo w 1294 r. (KDW 2 nr 713), część Paruszewa w 1294 r. (KDW 2 nr 726), Marcewo w XIII lub XIV w. (KDW III nr 1341), Kochowo w XIV w. (KDW 3 nr 1525), por. również J. Nowacki, *Dzieje archidiecezji*, s. 142–143. Na temat kolonizacji w dobrach kościelnych zob. Dzieje Wielkopolski, t. 1, red. J. Topolski, Poznań 1969 s. 254 n. oraz mapa 5; T. Tyć, *Początki kolonizacji wiejskiej na prawie niemieckim w Wielkopolsce (1200–1333)*, Poznań 1924 passim; K. Stefański, *Wsie na „prawie niemieckim” w Wielkopolsce, w latach 1333–1370*, RH R. 37:1971 s. 2 n.

¹³¹ Pierwsza próba, podjęta rzekomo około połowy XIII w., przekształcenia w miasto lokacyjne Ciążenia zakończyła się niepowodzeniem, głównie ze względu na dużą konkurencyjność sąsiednich miast: Pызdry, Golina, Konin, a nawet Łądek. Tak np. J. Nowacki, *tamże*, s. 142 oraz A. Wędzki, *Początki reformy miejskiej w środkowej Europie do połowy XIII wieku. (Słowiańszczyzna Zachodnia)*, Warszawa–Poznań 1974 s. 142, 281, choć nie jest całkiem pewne, czy w dokumencie z około 1251 r. chodzi o nadanie praw miejskich, czy jedynie o lokację targu na prawie niemieckim.

¹³² KDW 2 nr 662.

ny aprobaty książęcej¹³³. Nie można też wykluczyć, że na dokonanie lokacji miejskiej w Słupcy otrzymał wcześniej ustną zgodę monarchy¹³⁴. Sama lokacja musiała nastąpić w okresie ośmiu lat: między rokiem 1282, kiedy Słupca wymieniona jest jeszcze jako wieś, a rokiem 1290, jednak bliżej tej drugiej daty. Oprócz potwierdzenia lokacji miejskiej Przemysł II nadto zwolnił od ceł w całym swoim księstwie kupców krajowych, zmierzających na targ do Słupcy lub przechodzących przez tę miejscowość. Miało to dla tworzącego się dopiero ośrodka miejskiego wielkie znaczenie gospodarcze, gdyż wprowadzało rynek słupecki do szerszego systemu handlu wielkopolskiego, a nawet krajowego¹³⁵. Z książęcego przywileju wynika również, że w 1290 r. Słupca posiadała już prawo targowe uzyskane zapewne przed tą datą, a może i przed 1282 r., jednak odnośny przywilej nie zachował się¹³⁶.

Miasto lokacyjne założono na niewielkim wzgórzu, na północnym brzegu prawobrzeżnego dopływu rzeki Mieszny, który opływał miasto od zachodu, południa i częściowo od wschodu. Naturalną osłonę tworzyły ponadto tereny bagienne, przez które płynęły liczne strugi uchodzące do rzeki Mieszny, a od północnego wschodu dodatkowo torfowe łąki przy zarastającym jeziorze, wykorzystanym w naszych czasach przez Jezioro Słupeckie. Jedynie od północnego zachodu miasto było otwarte, gdyż nie posiadało naturalnej bariery ochronnej. To chyba sprawiło, że właśnie od tej strony nie wytyczono żadnego do-

¹³³ Por. *Wielkopolski Słownik Biograficzny*, red. A. Gąsiorowski i J. Topolski, Warszawa 1981 s. 179–280.

¹³⁴ O. Lange, *Lokacje miast*, s. 8.

¹³⁵ Zob. również J. Matusewski, *Immunitet ekonomiczny*, s. 342; J. Dobosz, *Słupca*, s. 49. W przywileju lokacyjnym z 1290 r. Przemysł II postanowił: [...] *ut omnes, tam mercatores, quam alii ibidem ad forum venientes, plenam habeant libertatem, et omnes hospites, mercatores seu terrigene, per ipsam civitatem Słupczam liberum habeant arbitrium transeundi* (KDW 2 nr 662).

¹³⁶ Pominięcie w przywileju z 1290 r. klauzuli, zatwierdzającej targ w Słupcy oznacza, że nie został on wcześniej wprowadzony przez bpa Jana II, czego zresztą zabraniało książęce regale targowe. Nie jest wykluczone, że targ posiada starszą metrykę i pochodzi z okresu tworzenia wsi słupeckiej, przy wczesnej drodze kalisko-gnieźnieńskiej (książęcy targ przy wsi). Prawo targowe mogło więc biskupstwo poznańskie otrzymać łącznie ze wsią Słupca, przed XIII w. Hipoteza ta musi być w przyszłości zweryfikowana przez kompleksowe badania archeologiczne na obszarze dzisiejszej Słupcy.

jazdu do Słupcy, a rejon ten wykorzystany został jedynie przez pola uprawne. Przez środek wzgórza miejskiego przebiegała południkowo droga z Wrocławia do Torunia, tworząc główną oś komunikacyjną miasta¹³⁷. Wieś słupecka, wraz ze skrzyżowaniem drogi toruńskiej z kalisko-gnieźnieńską, znajdowała się w pewnym oddaleniu od wzgórza, na którym powstało nowe miasto. Właśnie to oddalenie dawnego szlaku, który nie miał żadnych wpływów na wytworzenie się planu miejskiego, świadczy wyraźnie, że w czasie lokacji Słupcy droga z Kalisza do Gniezna straciła już swoje dotychczasowe znaczenie i miała wówczas jedynie charakter lokalny¹³⁸.

Założone na podstawie prawa niemieckiego¹³⁹ miasto Słupca już po około dziesięciu latach istnienia poddane zostało przez właścicieli generalnym przemianom ustrojowym. Wiemy o tym z dokumentu Biskupa Jana II, wydanego w Poznaniu 28 listopada 1296 r.¹⁴⁰ Biskup odkupił wówczas sołectwo od Mikołaja, syna Oblina, zapewne pierwszego zasadzcy i wójta Słupcy, i przekazał je mieszczaninowi Hermanowi ze Stawiszyna w celu organizacji (lokalizacji) miasta na prawie średzkim, podobnie jak lokowane były sąsiednie Pызdry ([...] *dictam civitatem nostram Slupczam locandam iure Novi fori, prout Pisdrensis civitas est locata*). W związku z tymi zmianami biskup wystawił nowy, niezwykle obszerny dokument zawierający przywileje, prawa i nadania dla wójta oraz różnych grup mieszkańców miasta. Wydarzenie to interpretowane jest w literaturze niesłusznie jako ponowienie lokacji miejskiej w Słupcy, w związku z niepowodzeniem pierwszego przedsięwzięcia lokacyjnego sprzed 1290 r.¹⁴¹ Zapomina się przy tym, że podwójne lokacje miejskie, zwłaszcza w miastach kościelnych, nie należały na ziemiach polskich do rzadkości i jedynie w nie-

¹³⁷ E. Kręglewska-Foksovicz, *Słupca*, s. 11 n.; J. Widawski, *Miejskie mury obronne w państwie polskim do początku XV wieku*, Warszawa 1973, s. 436.

¹³⁸ E. Wędzki, *Rozwój osadnictwa*, s. 61.

¹³⁹ Nie znamy dokładnie wariantu prawa niemieckiego, jaki został zastosowany w trakcie lokacji miasta w 1290 r. Dokument książęcy określa je lakonicznie jako *ius Theutonicum* (prawo niemieckie), co można uznać jako prawo magdeburskie, najbardziej wówczas popularne na ziemiach polskich.

¹⁴⁰ KDW 2 nr 757.

¹⁴¹ Tak między innymi: SG t. 10 s. 851; A. Wędzki, *Ze studiów*, s. 122; *Miasta polskie*, t. 2 s. 297; J. Widawski, *Miejskie mury*, s. 436; E. Kręglewska-Foksovicz, *Słupca*, s. 10.

licznych przypadkach wynikały z niepowodzenia wcześniejszych akcji lokacyjnych¹⁴². Z reguły chodziło o przyspieszenie procesu osadnictwa miejskiego oraz o stworzenie lepszych warunków dla rozwoju wewnętrznego i gospodarczego gminy miejskiej. Celom tym w większym stopniu od prawa magdeburskiego odpowiadało wypracowane na Śląsku (Środa Śląska) prawo średzkie, dające równocześnie większe uprawnienia właścicielom i zasadzcom miasta¹⁴³. Tym więc należy tłumaczyć dokonanie w 1296 r. przeniesienia na prawo średzkie Słupcy, która już od kilku lat funkcjonowała jako ośrodek miejski na prawie niemieckim. Pośrednio potwierdza to również inny akt z 1296 r. (19 maja), poprzedzający o kilka miesięcy omawiany dokument lokacji miejskiej. W akcie tym występuje jako świadek pleban słupecki Walter, co oznacza, iż wówczas istniał tutaj kościół parafialny pod wezw. św. Wawrzyńca, fundowany z pewnością przez biskupstwo w okresie lokacji przed 1290 r.¹⁴⁴ Na koniec trzeba również zwrócić uwagę, że dla przeprowadzenia generalnej przebudowy ustrojowej miasta Słupcy powołany został mieszczanin Stawiszyna, miasta lokowanego w 1294 r. na prawie średzkim, a więc z pewnością osoba biegła w znajomości prawa miejskiego i posiadająca odpowiednie umiejętności dla sprostania celom, określonym przez właścicieli omawianej miejscowości¹⁴⁵.

Dokument z 1296 r. uposażał wójta (dokument używa określenia *scultetus* – sołtys, w znaczeniu wójt) w szóstą parcelę w mieście, jak również w szósty łan ziemi w Słupcy oraz w nieznanych dziś trzech wsiach: Wszelewo, Jankowo i Bednarzewo, zapewne w późniejszym okresie włączonych do miasta, gdyż źródła o nich już nie wspominają. Poza tym wójt otrzymał prawo pobierania trzeciego denara z kar

¹⁴² Na temat podwójnych lokacji miejskich obszernie, S. Kurąś, *Przywileje prawa niemieckiego miast i wsi małopolskich XIV–XV wieku*, Wrocław 1971 s. 65 n.

¹⁴³ Z. Zdrójkowski, *Geneza prawa średzkiego i jego rola dziejowa (1223–1511)*, „Acta Universitatis Wratislaviensis”. Historia LXX, Wrocław 1990 s. 53 n., szczególnie s. 64–65.

¹⁴⁴ KDW 2 nr 747: *dominum Walterum plebanum de Slupza*.

¹⁴⁵ Warto dodać, że po roku 1283 w Wielkopolsce upowszechniło się dzięki Kaliszowi, w którym książę Przemysław II utworzył sąd wyższy dla licznych nowych miast (KDW 1 nr 528), co w praktyce oznaczało, że właśnie do tego miasta kierowano zapytania o wykładnię prawa średzkiego. Nie można wykluczyć, że również Pызdry, zanim stały się wzorem dla miasta Słupcy, korzystały z doświadczeń kaliskich, przy organizowaniu u siebie gminy miejskiej.

sądowych, polowania na zające i kuropatwy oraz prowadzenia łążni¹⁴⁶. Do niego miały również należeć dochody targowe i trzy jatki na rynku miejskim. Plebanowi przyznano dwa łany wolne, zaś dochody z pozostałych gruntów zastrzegł dla siebie biskup Jan w formie czynszu rocznego¹⁴⁷. Szerokie i szczegółowo wyliczone w dokumencie przywileje mieszczan zapewniały ochronę ich grupowych interesów i stwarzały dogodne warunki dla podejmowania różnorodnej działalności gospodarczej. W szczególności posiadali oni prawo wolnego wypasu bydła na terenach przyznanych miastu (*in terris et silvis civitatis pasceant animalia*), wyrębu drzewa w lesie miejskim, a także wyłączność na wyrób nowych produktów z żelaza i skóry. Rzemieślnikom wiejskim pozostawiono jedynie naprawę narzędzi używanych (*nisi faber reparat secures et bipennes, vomeres et ferramenta*). W promieniu jednej mili wokół miasta dokument wprowadzał monopol dla mieszczan słupeckich, zakazując obcym mieszkańcom (w tym wiejskim) prowadzenia karczemi, młynów, jatek mięsnych czy warsztatów szewskich. Przywilej biskupa poznańskiego Jana II stanowi doskonały przykład protekcjonizmu w średniowiecznym wydaniu. Z charakteru nadań wynika jasno, że kilka lat po lokacji gospodarka miasta posiadała nadal zdecydowanie wiejski charakter. Już wówczas istniały tutaj gospodarstwa biskupie, wójtowskie, plebańskie i największe – mieszczzańskie. Proporcje te zaczęły się zmieniać na korzyść działalności rzemieślniczej i kupieckiej dopiero w następnym okresie, zwłaszcza w XV w.

Po uzyskaniu zezwolenia na lokację rozpoczął się skomplikowany i długotrwały proces tworzenia miejskiej przestrzeni socjotopogra-

¹⁴⁶ Biskup poznański Jan przydzielił wójtowi aktem lokacyjnym wszystkie wsie prawa niemieckiego w kluczu ciężniejszym, jako obowiązane do udawania się w sprawach zagrożonych ucięciem głowy lub w sprawach, których sami osądzić nie mogą, do sądu tegoż miasta Słupcy (*omnes ville nostre Theutonicales, iure Theutonico locare vel locanda in distructu nostro Czanszim*). W ten sposób sąd miejski stał się wyższym w stosunku do sądów wiejskich, był to więc rodzaj sądu patrymonialnego, por. Z. K a c z m a r c z y k, *Immunitet sądowy i jurysdykcja poimmunitetowa w dobrach Kościoła w Polsce do końca XIV wieku*, Poznań 1936 s. 217; S. G a w l a s, *Polityka wewnętrzna Przemysła II, a mechanizmy społecznych dążeń i konfliktów w Wielkopolsce jego czasów*, w: *Przemysł II. Odnowienie Królestwa Polskiego*, red. J. K r z y ż a n i a k o w a, Poznań 1997 s. 78.

¹⁴⁷ Nie jest znana liczba łążni, przyznanych miastu w trakcie lokacji. W 1564 r. posiadało ich prawie 40, por. W. S o b i s i a k, *Rozwój latyfundiów*, s. 40.

ficznej. Jednakże niewiele dziś można powiedzieć na temat wyglądu miasta w tym najstarszym okresie (XIII w. – lata trzydzieste XIV w.), gdyż odbudowa miasta po zniszczeniach spowodowanych przez Krzyżaków w 1331 r. całkowicie zmieniła obraz urbanistyczny Słupcy. Z pewnością jednak ustalono wówczas przebieg drogi przelotowej, która przejęła funkcję osi całego planu miejskiego, następnie wytyczono zasięg granic, które zgodnie z formą topograficzną całego wzniesienia uzyskały kształt owalu, wreszcie wymierzono rynek i bloki zabudowy, wraz z parcelami mieszczzańskimi¹⁴⁸. Ostateczny kształt przestrzenny miasto otrzymało dopiero w drugiej połowie XIV w. Zgodnie z istniejącą tendencją urbanistyczną, Słupca zajęła cały obszar wzniesienia otoczonego ze wszystkich stron naturalnymi przeszkodami wodnymi. Osią nowego założenia była południkowo biegnąca droga toruńska, która rozdzielała się na dwie ulice, stanowiące ramiona układu owalnicowego. Rozplanowanie osady lokacyjnej przyjęło kształt podobny do układów Wschowy, Ponieca, Stawiszyna i Wroniek, zaliczone do typu śląskiego, opartego na zasadzie przecinających się pod kątem prostym dwóch równoległych ulic¹⁴⁹. Na rynku wzniesiono okazały ratusz, który uległ rozbiórce dopiero w końcu XVIII w. Drewniany kościół parafialny pod wezw. św. Wawrzyńca powstał we wschodniej części miasta, w pobliżu wylotu drogi na Komin. Po jego spaleniu, w 1331 r., odbudowany został najprawdopodobniej jako tymczasowy w końcu XIV w., następnie w pierwszej połowie XV w. wzniesiono murowaną świątynię z fundacji biskupa Andrzeja z Bnina¹⁵⁰. Miejskie mury obronne wybudowano w końcu XIV w., w okresie rządów biskupa Mikołaja z Kórnika, zapewne w miejscu pierwotnych obwarowań drewniano-ziemnych¹⁵¹. Obwód

¹⁴⁸ E. K r ę g l e w s k a – F o k s o w i c z, *Słupca*, s. 12 widzi w rozplanowaniu Słupcy podobieństwo do Stawiszyna, w czym swój wpływ miała mieć osoba zasadzcy Hermana (*cives de Stawiszino*). Autorka nie wzięła pod uwagę faktu, iż działalność Hermana w końcu XIII w. oraz ukształtowanie się planu miejskiego w XIV w., jaki w części przetrwał do dziś, dzieli okres ponad 50 lat.

¹⁴⁹ H. M ü n c h, *Geneza*, s. 165; E. K r ę g l e w s k a – F o k s o w i c z, *Słupca*, s. 11–13.

¹⁵⁰ KZSz t. 5 z. 8 s. 17; *Dzieje Wielkopolski*, t. 1 s. 385; J. D o b o s z, *Słupca*, s. 48.

¹⁵¹ J. W i d a w s k i, *Miejskie mury*, s. 439. Drobne szczątki muru zachowały się we wschodniej części miasta, w zabudowie ulic Kościuszki i 11 Listopada. Wygląd miasta z tego okresu utrwalony został na zaginionym obrazie z 1705 r., który znajdował się w kościele parafialnym. Obraz utrwalony został na rysunku, publikowanym w „Przyjacielu Ludu” 1848 nr 5.

murów, długości około 1100 m, zakreślał kształt regularnego i nieco wydłużonego na osi północ–południe owalu. Powierzchnia miasta w murach wynosiła około dziesięć hektarów, zaś średnica po osi południkowej 380 m, a po równoleżnikowej 280 m. Mury od wewnątrz obiegała ulica podmurna, której fragment zachował się do dziś w zachodniej części miasta¹⁵², natomiast od zewnątrz wznosiła ją fosa. Na linii umocnień umieszczono kilka baszt, o których wspomina ilustracja z 1664 r.¹⁵³ Ponadto wybudowano przynajmniej trzy bramy: północną – toruńską, południową – pyzdrowską i wschodnią – konińską. Droga do Poznania (na zachód), z braku bramy w tym kierunku, prowadziła początkowo północną bramą i dopiero po minięciu murów odchodziła od drogi toruńskiej i skręcała na zachód¹⁵⁴.

Miasto, począwszy od drugiej połowy XIV w., rozwijało się bardzo intensywnie, uzyskując szczyt swego rozwoju w dwóch kolejnych stuleciach. Sprzyjające ku temu warunki powstały już w początkach XIV w., dzięki przywilejom uzyskanym od księcia Władysława Łokietka, w nagrodę za popieranie jego poczynań zjednoczeniowych¹⁵⁵: w 1314 r. książę nadał bpowi Andrzejowi Zarembie prawo bicia monety w mennicy zbudowanej w tym mieście, natomiast w 1315 r. Słupca otrzymała przywilej na jarmarki oraz zwolnienie od ceł¹⁵⁶. Ważne znaczenie w okresie odbudowy miasta posiadało zwolnienie mieszkańców od wszelkich robocizn i powinności, wydane w 1421 r. przez

¹⁵² Por. plan miast z 1897 r., będący kopią wcześniejszego, nieznanego pochodzenia, por. J. W i d a w s k i, *Miejskie mury*, ilustracja nr 213.

¹⁵³ A. W ę d z k i, *Zarys dziejów*, s. 78. Jedną z baszt, położoną w północno–zachodniej części miasta, pokazuje widok Słupcy z 1705 r.

¹⁵⁴ Tak jedynie E. K r ę g l e w s k a – F o k s o w i c z, *Słupca*, s. 13. Trzy bramy wymieniono w opisie miast z XVIII w. (J. W ą s i c k i, *Opisy miast polskich z lat 1793–1794*, cz. 1, Poznań 1960 s. 461) oraz w SG t. 10 s. 851. Mury miejskie rozebrano na przełomie XVIII i XIX w.

¹⁵⁵ Na temat udziału Słupcy w działaniach, popierających dążenia zjednoczeniowe Władysława Łokietka, zob. J. B i e n i a k, *Wielkopolska, Kujawy, Ziemia Łęczycka i Sieradzka wobec problemu zjednoczenia państwowego w latach 1300–1306*, Toruń 1969 s. 69 n.; J. P a k u l s k i, *Sily polityczno–społeczne w Wielkopolsce w pierwszej połowie XIV wieku*, Toruń 1979 s. 38.

¹⁵⁶ KDW 2 nr 964, 979. W. K a r a s i e w i c z, *Działalność polityczna Andrzeja Zaremby w okresie jednoczenia państwa polskiego na przełomie XIII/XIV wieku*, Poznań 1961 s. 58; S. S u c h o d o l s k i, *Moneta możnowładcza i kościelna w Polsce wczesnośredniowiecznej*, Wrocław 1987 s. 91–92; J. P a k u l s k i, *Sily polityczno–społeczne*, s. 39.

bpą Andrzeja Łaskarza, jak również przywilej Kazimierza Wielkiego z 1356 r., zwalniający miasto od opłat celnych na terenie całego państwa¹⁵⁷. Równoległe z rozwojem gospodarczym i przestrzennym postępowała rozbudowa struktur ustrojowych i tworzenie różnych instytucji miasta lokacyjnego. Samorząd miejski ukształtował się już w pierwszej połowie XIV w., co wyróżnia Słupcę wśród pozostałych miast wielkopolskich. Wiadomo o tym z dokumentu datowanego na 1327 r., gdzie jako świadkowie obok wójta Mikołaja, burmistrza Druchwino (*magistro consulum*), występują również rajcy miejscy: Otto, Henzo i Mikołaj zwany Kempe, a także mieszczanin Bechzold (Petzold?). W 1340 r. wójt słupecki Mikołaj zastawił część wójtostwa za sześć grzywien właścicielom Piotrowic (na północ od Słupcy). Na akcie, opatrzonym pieczęcią miejską (z braku wójtowskiej) i spisany *per manus Henrici scriptoris Slupzzenis*, podpisał się jako świadek Petrus pleban oraz kilku ławników i mieszczan z po części niemieckimi nazwiskami: Percold (Petzold), Wezel i Neze¹⁵⁸. Rozwijające się w XIV w. rzemiosło miejskie, w wieku następnym zaczęło już tworzyć organizacje cechowe, których do 1500 r. zarejestrowano kilka (szewcy, kuśnierze, tkacze, piwowarzy, gorzelnicy, młynarze), natomiast w połowie XVI w. ponad dwadzieścia¹⁵⁹. Charakter działalności rzemieślniczej i jej rozmiary wskazują, że gospodarka miejska nastawiona była głównie na obsługę rynku lokalnego, a zwłaszcza całego klucza ciężyńskiego. Natomiast dzięki ukształtowaniu się w XV w. szlaku warszawskiego (pierwsza wzmianka w 1444 r.) przez Poznań – Wrześnię – Słupcę – Kleczew – Ślesin – Kłodawę – Kutno – Łowicz, zwiększył się zasięg rynku słupeckiego również w kierunku północnym i wschodnim¹⁶⁰. Obok istniejącego od XIII w. kościoła parafialnego pod wezw. św. Wawrzyńca, po roku 1331 powstał kościół szpitalny św. Leonarda we wsi Słupca (później przedmieście),

¹⁵⁷ A. W ę d z k i, *Zarys dziejów*, s. 76; J. D o b o s z, *Słupca*, s. 56. Przywileje miejskie były kilkakrotnie potwierdzane przez kolejnych monarchów w XV i XVI w.

¹⁵⁸ KDW 2 nr 1200. Por. SG t. 10 s. 581; H. A d a m c z e w s k i, *Heraldyka miast*, s. 120; J. D o b o s z, *Słupca*, s. 50–51. Brzmienie nazwisk mieszczan słupeckich dowodzi istnienia w XIV i pierwszej połowie XV w. znacznej grupy Niemców, którzy przeważali w samorządzie miasta. Ich liczba zmalała w wieku następnym, m.in. w wyniku spolszczenia nazwisk.

¹⁵⁹ SG t. 10 s. 580–581.

¹⁶⁰ Por. S. W e y m a n n, *Ze studiów*, s. 221.

natomiast w początkach XV w. trzy kaplice: św. Krzyża i Świętego Ducha – obie za murami miasta oraz kolejna kaplica Świętego Ducha, erygowana 8 grudnia 1421 r. przez abpa Mikołaja Trąbę w północno-zachodniej części miasta¹⁶¹. Zapewne już w XIV w. funkcjonowała w mieście szkoła parafialna, gdyż pierwszy mieszkaniec Słupcy pojawił się na Uniwersytecie w Pradze w 1376 r., natomiast na Uniwersytecie Krakowskim od 1402 r. Szkoła ta znajdowała się na gruntach kościelnych, w pobliżu murów miejskich¹⁶².

Katastrofa z 1331 r.¹⁶³, choć pociągnęła za sobą ogromne zniszczenia materialne i ubytek pewnej liczby mieszczan, uprowadzonych do Torunia w celu wymuszenia okupu, nie zahamowała na dłuższy okres rozwoju Słupcy. Odbudowa miasta postępowała stosunkowo szybko dzięki okazywanej życzliwości i udzielanej pomocy przez Władysława Łokietka i jego syna Kazimierza Wielkiego. Sprawną odbudowę i ponowne zasiedlenie miasta zawdzięczało jednak głównie biskupom Janowi Doliwie i Janowi IV Łodzi, którzy włożyli wiele wysiłku i środków materialnych dla przywrócenia Słupcy wszystkich funkcji miasta lokacyjnego. Korzystną rzeczą było niewątpliwie dogodne położenie miasta w pobliżu ważnych dróg z południa na północ i z zachodu na wschód, jak również posiadanie wcześniejszych i przyznanych w tym okresie przywilejów, niezwykle silnie stymulujących rozwój gospodarczy i przestrzenny Słupcy. Już na przełomie XIV i XV w. zakończono prace nad odbudową planu miejskiego i zwiększeniem jego bezpieczeństwa dzięki wzniesieniu murów obronnych. W tym samym czasie udało się w pełni ustabilizować liczbę mieszkańców miasta, która już w końcu XV w. podwoiła się, osiągając około dwa tysiące osób. W połowie tego stulecia (1458) Słupca wysta-

¹⁶¹ Kaplica św. Krzyża powstała przed 1427 r., gdyż właśnie w tym roku arcybiskup Wojciech Jastrzębiec erygował w niej altarię piwowarów i gorzelników. Prepozyt kościoła św. Ducha wystąpił po raz pierwszy w 1415 r., zob. SG, t. X, s. 852.

¹⁶² J. Łaski, *Liber beneficiorum*, t. 2 s. 305, 311–312; *Album Studiosorum Universitatis Cracoviensis*, t. 1–5 ed. B. Ulanowski (i inni), Warszawa 1887–1957, tutaj t. 1 s. 17 n.; t. 2 s. 46 n.; t. 3 s. 18 n.

¹⁶³ Na temat najazdu krzyżackiego w 1331 r. informuje *Rocznik Trąski*, *Rocznik Małopolski* i Jan Długosz, *Historiae*, t. 3 s. 141 (MPH 2 s. 855; 3 s. 199; 4 s. 39–40) oraz *Lites* 1, passim. Por. również T. Nowak, *Walki z agresją Zakonu Krzyżackiego w okresie jednoczenia państwa polskiego*, Warszawa 1952 s. 86 i mapa nr 6; J. Pakulski, *Sily polityczno-społeczne*, s. 103 n.; A. Wędzki, *Zarys dziejów*, s. 74 n.

wiała na wyprawę przeciw Krzyżakom 20 żołnierzy i tym samym została zaliczona do drugiej kategorii miast wielkopolskich. Podobną rangę, jednego z najważniejszych miast regionu, utrzymała również w XVI w.¹⁶⁴

3 Pszczew

Rozważania nad początkami i rozwojem tego miasta należy zacząć od analizy jego środowiska geograficznego. Pszczew powstał po zachodniej stronie rynny jezior obrzańskich, ciągnącej się południkowo na długości ponad sześćdziesięciu kilometrów od miejscowości Kopanica (pomiędzy Wolsztynem a Kargową), aż po rzekę Wartę w okolicach Skwierzyny, w odległości 14 km na wschód od Międzyrzecza¹⁶⁵. Samo miasto rozlokowało się na wąskim, wydłużonym przesmyku (pagórek ozowy)¹⁶⁶ pomiędzy Jeziorem Pszczewskim (zwanym również Jez. Miejskim i Jez. Kochle) od wschodu, a podmokłym obniżeniem terenu od zachodu, będącym wyschniętym Jeziorem Mielno, znanym ze źródeł od 1446 r.¹⁶⁷. Od północnego zachodu przylega do Pszczewa Jezioro Szarcz, natomiast na południe i południowy wschód od miasta znajduje się duże Jezioro Chłop oraz dwa mniejsze: Jezioro Glinno (cegielniane) i Proboszczowskie¹⁶⁸. Wszystkie te

¹⁶⁴ *Kodeks Dyplomatyczny Wielkiej Polski*, nr 129. Por. M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast*, s. 110, 115, 119 i zestawienie nr 5.

¹⁶⁵ T. Bartkowski, *Wielkopolska i środkowe Nadodrze*, s. 89–90; A. Urbańska, S. Kurnatowski, *Rozwój terenów osadniczych w północnej części województwa zielonogórskiego od I do XII wieku*, w: *Studia nad początkami i rozplanowaniem miast nad Środkową Odrą i Dolną Wartą*, t. 1, red. Z. Kaczmarczyk, A. Wędzki, Zielona Góra 1967 s. 92 n.; *Miasta polskie*, t. 2 s. 652; M. Brychcy, *Dzieje Pszczewa. Historia i współczesność*, Wolsztyn 1991 s. 8.

¹⁶⁶ SG t. 9 s. 252; S. Zajchowska, *Nad środkową Odrą i dolną Wartą*, Warszawa 1959 s. 120.

¹⁶⁷ AAP ACC 239, 147–152. Biorąc pod uwagę obecny zasięg podmokłych łąk po zachodniej i południowej stronie miasta, można w przybliżeniu określić zasięg Jeziora Mielno, które na północy sięgało po rozwidlenie dróg prowadzących do osad Szarcz i Zielomyśl, zaś na południu i północnym zachodzie dochodziło aż po Wielką Górę (Góra Wysoka – 101,2 m n.p.m.) oraz obszar łąk, zwanych Wielkie Błota, por. SHG cz. 3 z. 1 s. 115 i przypis 1.

¹⁶⁸ W drugiej połowie XV w. źródła wymieniają liczne strugi bez nazw i stawy rybne, SHG cz. 3 z. 3 s. 618, 123.

akweny były niegdyś połączone licznymi rzeczками bez nazw i strumieniami, tworząc wokół Pszczewa jeden zamknięty system hydrograficzny, ułatwiający komunikację wodną w kierunku północnym do Warty oraz na południe do rzeki Obry¹⁶⁹. Wokół Pszczewa rozciągały się w odległych czasach rozległe bagna, o czym świadczą istniejące do dziś podmokłe łąki oraz charakterystyczne nazwy miejscowe, jak na przykład Błotnia, Jeziorki, Zamielno, Wielkie Błota¹⁷⁰. Omówione warunki fizjograficzne, zapewniające od najdawniejszych czasów obronność osady pszczewskiej ograniczały zarazem jej rozwój przestrzenny jedynie do kierunku południowego, czyli wzdłuż Jeziora Pszczewskiego. Stwarzały one równocześnie poważne utrudnienia w komunikacji lądowej, zwłaszcza w okresie pradziejowym i wczesnośredniowiecznym.

Trzeba podkreślić, że wspomniana rynna jezior obrzańskich na całej swojej długości stanowiła poważną przeszkodę naturalną w komunikacji z zachodu na wschód. Jedynie kilka miejsc na całym sześćdziesięciokilometrowym odcinku jeziornym nadawało się przez cały rok do przeprawy. Jednym z nich był przesmyk pomiędzy Jeziorami Chłop i Pszczewskim (Miejskie) w Pszczewie, natomiast pozostałe, to przeprawy w Kopanicy, Trzcielu, Rybojadach oraz być może w leżącym na południe od Pszczewa Borowym Młynie¹⁷¹. Ogromne walory naturalne i obronne całego pasa jezior, bagien i rzek ciągnących się od Kopanicy aż do rzeki Warty spowodowały, że już w okresie wczesnopiastowskim (X–XI w.) został on wzmocniony licznymi grodami obronnymi i przesiekami, tworząc – po głównym pasie obronnym państwa piastowskiego, rozciągającym się wzdłuż rzeki Odry – drugą ważną linię graniczną na drodze do centrum Wielkopolski¹⁷².

¹⁶⁹ E. Dąbrowski, *Wczesnośredniowieczny poznańsko-zaodrzański trakt tranzytowy w świetle badań archeologicznych w Pszczewie (1956–1960)*, w: *Kraje słowiańskie w wiekach średnich. Profanum i sacrum*, red. H. Kočka–Krenz, W. Łosiński, Poznań 1998 s. 247. Por. także Z. i S. Kurnatowscy, *Znaczenie komunikacji wodnej*, s. 119 n.

¹⁷⁰ S. Kozierowski, *Badania nazw topograficznych dzisiejszej archidiecezji poznańskiej*, t. 2, Poznań 1916 s. 377, 488; M. Brychcy, *Dzieje*, s. 46–47.

¹⁷¹ Por. E. Dąbrowski, *Wczesnośredniowieczny*, s. 251; S. Weymann, *Ze studiów*, s. 199, 209–210, autor w swej rekonstrukcji przejść przez rynnę jezior obrzańskich, nie wymienia przepraw w Borowym Młynie i Rybojadach.

¹⁷² B. Miśkiewicz, *Studia nad obroną polskiej granicy zachodniej w okresie wczesnofeudalnym*, Poznań 1961 s. 21 n. oraz ryc. na s. 27 i 69; Tenże, *Rozwój*

Do obiektów chroniących w tym okresie granicę zachodnią należały grody w Kargowej, Przyprostni koło Zbąszynia, dwa obiekty w Rybojadach, Kokowie, Muchocinie, Zbąszyniu oraz dwa grody w Pszczewie¹⁷³.

Do odtworzenia przeszłości Pszczewa zasadnicze znaczenie posiada lokalizacja przeprawy przez rynnę jeziorną, która w okolicach obecnego miasta zwęża się do około 70–100 m, natomiast wąski przesmyk pomiędzy podmokłymi łąkami przy Jeziorze Chłop i Jeziorze Pszczewskim wyraźnie wznosi się ponad powierzchnię wód i terenów zalewowych¹⁷⁴. Tędy właśnie przechodziło najstarsze połączenie Poznania z Lubuszem (później do Frankfurtu) i dalej do Niemiec oraz południowym odgałęzieniem na Łużyce¹⁷⁵. Szlak ten, zwany najczęściej lubuskim, prowadził nie jak współcześnie przez Trzciel i Pniewy lub Skwierzynę – Międzychód – Szamotuły, lecz począwszy od Międzyrzecza kierował się na wschód: przez Bobowicko, Policko¹⁷⁶, Pszczew, Silną, Lewice, Linię, Zamorze, Pniewy i dalej do Poznania¹⁷⁷. Od Policka do Pszczewa obecna droga zapewne nawiązuje swym serpentynowym przebiegiem do starego szlaku poznańskiego, który – jak można sądzić – omijał najmniejsze nawet przeszkody te-

stałych punktów oporu w Polsce do połowy XV wieku, Poznań 1964, s. 59 n.; K. Olejnik, *Obrona polskiej granicy zachodniej. Okres rozbitcia dzielnicowego i monarchii stanowej (1138–1385)*, Poznań 1970 s. 45 n. oraz s. 51 rys. 2; S. Kurnatowski, J. Nalepa, *Z przeszłości Międzyrzecza*, Poznań 1961 s. 76 n. oraz ryc. 7 (grody IX–XII w.); *Ziemia Lubuska*, praca zbiorowa, red. M. Szczaniecki, Poznań 1950 s. 65 n. oraz ryc. na s. 69.

¹⁷³ Por. SiM t. 5 s. 306, 314–316; t. 7 s. 345–346; Z. Kurnatowska, A. Łosińska, *Stan i potrzeby badań*, s. 125, 126; Tychże, *Perspektywy badań nad wczesnym średniowieczem*, s. 165 (mapa), s. 167 n.; A. Urbańska, S. Kurnatowski, *Rozwój terenów osadniczych*, s. 86 n. oraz mapy zał. nr 11 i 12.

¹⁷⁴ E. Dąbrowski, *Badania archeologiczne na Ziemi Międzyrzeczkiej*, „Rocznik Lubuski” R. 1:1959 s. 41. Por. również mapę w skali 1:100000, N–33–127/128, Warszawa 1998.

¹⁷⁵ S. Weymann, *Ze studiów*, s. 209.

¹⁷⁶ W 1278 r. w Policku nad Obrą znajdowała się komora celna, mająca najprawdopodobniej znacznie starszą metrykę (KDW 1 nr 475). S. Weymann, *Ćla i drogi*, s. 133 identyfikuje nasze Policko z Poliknem koło Santoka. Por. również SHG cz. 3 z. 4 s. 727 przypis 1.

¹⁷⁷ Obecnie droga ta od Pszczewa ma charakter połączeń lokalnych. W samym Pszczewie, począwszy od wlotu kieruje się nie na południe do Silnej, lecz wzdłuż zachodniego brzegu Jeziora Pszczewskiego (ul. Sikorskiego) prowadzi na północ do Gorzycka i Międzychodu.

renowe. Natomiast w pobliżu Pszczewa najprawdopodobniej odchyłał się od obecnej drogi bardziej na południe, w stronę tak zwanych Wielkich Błot, łącząc się z polną drogą, prowadzącą z byłego folwarku do późniejszego miasta¹⁷⁸.

Początki szlaku lubuskiego sięgają zapewne czasów rzymskich, jednak w swym średniowiecznym kształcie uformował się przypuszczalnie dopiero za pierwszych Piastów, około X w.¹⁷⁹ Potwierdzają to, oprócz dowodów materialnych (grody, osady otwarte datowane fazą C/D wczesnego średniowiecza – IX/X w.), najstarsze wzmianki źródłowe, dotyczące zwłaszcza licznych w owym czasie wypraw wojsk polskich przeciw Wioletom oraz najazdy wojsk cesarskich na ziemie podległe Mieszkowi I i Bolesławowi Chrobremu¹⁸⁰. Drogę tę wybrał prawdopodobnie cesarz Otton III, powracając w roku tysięcznym z Gniezna, gdzie przebywał u grobu św. Wojciecha. Według źródeł pisanych oraz przeprowadzonej ostatnio szczegółowej rekonstrukcji trasy pielgrzymki cesarskiej, począwszy od Gniezna, przebiegała ona przez Moraczewo – Ostrów Lednicki – Poznań – Kaźmierz – Komorowo – Pszczew – Międzyrzecz i dalej do Lubusza¹⁸¹. Szlakiem przez Międzyrzecz i Pszczew przebiegały również wyprawy wojenne Henryka II na Polskę w 1005 r., o czym już wyraźnie pisze Thietmar w swej kronice¹⁸² i najprawdopodobniej również Fryderyk I Barbarossa z 1157 r.¹⁸³ Obie te wyprawy wojenne (1005

¹⁷⁸ E. Dąbrowski, *Wczesnośredniowieczny*, s. 253. Bardziej szczegółową rekonstrukcję sieci drożnej w rejonie Pszczewa utrudnia brak starych planów miasta. Omawianą miejscowość pomija w swoim opracowaniu, H. Münch, *Geneza*.

¹⁷⁹ Na istnienie w okresie rzymskim (I–IV w.) fragmentów późniejszej sieci drożnej w rejonie Pszczewa, Międzyrzecza i Świebodzina wskazuje E. Dąbrowski, *Wczesnośredniowieczny*, s. 247. Dowodzić tego mają liczne ślady produkcji żelaza oraz znaleziska monet rzymskich, ceramiki i ozdób, odkrytych w Pszczewie i Borowym Młynie.

¹⁸⁰ Na temat walk prowadzonych przez Mieszka I i Bolesława Chrobrego, por. J. Widajewicz, *Polska i Niemcy w dobie panowania Mieszka I*, Lublin 1953; Z. Wojciechowski, *Studia Historyczne*, Warszawa 1955; A. F. Grabski, *Polska sztuka wojenna w okresie wczesnofeudalnym*, Warszawa 1959; B. Miśkiewicz, *Studia nad obroną*, s. 239–261; J. Strzelczyk, *Bolesław Chrobry*, Poznań 1999 s. 103 n.

¹⁸¹ M. Przybył, W. Dzieduszycki, *Trakt cesarski*, „Kronika Wielkopolski” t. 96:2000 nr 4 s. 45.

¹⁸² *Kronika Thietmara*, wyd. M. Z. Jedlicki, Poznań 1953 s. 352–353.

¹⁸³ Tak przyjmuje E. Dąbrowski, *Badania*, s. 42 oraz S. Weymann, *Ze studiów*, s. 210.

i 1157 r.) pozostawiły wyraźne ślady w osadnictwie pszczewskim, datowanym na archeologiczne fazy D–E (X/XI – połowa XIII w.). Z dotychczasowych rozważań wynika więc, że w okresie wczesnośredniowiecznym Pszczew położony był w miejscu ważnego przejścia drogi lubusko–poznańskiej przez rynną jezior obrzańskich, pełniąc przy tym z całą pewnością jakąś istotną rolę związaną z ochroną tego szlaku komunikacyjnego¹⁸⁴. Charakter i funkcje całego zespołu osadniczego Pszczewa w systemie obronnym państwa wczesnopiastowskiego uwiocznily wyraźnie wyniki badań archeologicznych, prowadzonych w omawianej miejscowości i w jej okolicach, w latach 1956–1967.

Wspomniane badania wykopaliskowe (a także sondażowe i powierzchniowe), zwłaszcza prowadzone przez Edwarda Dąbrowskiego do 1960 r. pozwoliły zlokalizować w okolicach dzisiejszego Pszczewa ślady osadnictwa, począwszy od wczesnego okresu rzymskiego (I–II w.), aż do XI/XII w.¹⁸⁵ W większości osad odkryto odpady produkcyjne, które wyraźnie dowodzą, że w rejonie Pszczewa rozwijała się intensywnie i na wielką skalę produkcja żelaza z zalegających w okolicy bogatych pokładów rudy darniowej¹⁸⁶. Stanowiska produkcyjne, zaliczone chronologicznie do starszego okresu rzymskiego (początki n.e.), zlokalizowano na południe od dzisiejszego miasta, w pobliżu drogi do wsi Silna (stan. 4), kolejne kilkaset metrów na północ od Jeziora Pszczewskiego (stan. 4) oraz trzecie, u południowo-wschodniego brzegu Jeziora Szarcz (stan. 19). Położenie tych stanowisk może wskazywać na to, że transport rudy darniowej oraz gotowego żelaza w stronę Obry i dalej na południe mógł odbywać się poprzez zamknięty system wodny, ukształtowany w rejonie Pszczewa bardzo wcześnie. W młodszym okresie rzymskim (IV–V w.) działalność hutnicza rozwijała się w osadach, w pobliżu północno-zachod-

¹⁸⁴ Zdaniem większości badaczy przejście pszczewskie przez rynną jezior obrzańskich miało w okresie IX/X–XII w. najważniejsze znaczenie. Przejścia zbąszyńskie, trzecielskie i w Rybojadach pełniły wówczas raczej rolę pomocniczą i lokalną, a grody w tej ostatniej miejscowości raczej ubezpieczały przejście pszczewskie, por. S. Weymann, *tamże*, s. 199.

¹⁸⁵ SSS t. 4 cz. 1, Warszawa 1970 s. 412; E. Dąbrowski, *Dowody ciągłości osadniczej na Ziemi Międzyrzeckiej w świetle źródeł archeologicznych*, „Zeszyty Lubuskie” R. 8:1970 s. 23 n.

¹⁸⁶ E. Dąbrowski, *Starożytne zagłębie hutnicze w Pszczewie powiat Międzyrzecz (badania 1956–1960)*, „Zielonogórskie Zeszyty Muzealne” t. 1:1969 s. 146 n.

niego brzegu Jeziora Chłop (stan. 1 – Borowy Młyn), nad Jeziorem Glinno (stan. 6) i przy południowo-wschodnim brzegu Jeziora Pszczewskiego (stan. 2a). Do wieku VII w mikroregionie pszczewskim doszło do znacznego zagęszczenia osadnictwa, przy jednoczesnym różnicowaniu jego funkcji. Obok dawnych i powstania nowych ośrodków produkcji żelaza pojawiły się osady o wyraźnym charakterze rolniczym, a także rybackie i produkujące ceramikę naczyniową¹⁸⁷.

Istotny przełom w osadnictwie pszczewskim nastąpił w okresie krystalizowania się państwa ponadplemiennego (IX–X w.). Wówczas to powstały dwa grody, odkryte w trakcie wspomnianych badań archeologicznych w Pszczewie¹⁸⁸. Pierwszy z nich (I), datowany na IX/X – połowa XII w., wzniesiony został na półwyspie (dziś zwanym Katarzyna), w południowo-wschodniej części Jeziora Pszczewskiego, w odległości około dwustu metrów od szlaku do Poznania. Drugi (II), nieco starszy (VIII/IX – X/XI w.), zlokalizowano około dwa kilometry od pierwszego grodu, na północny wschód od Pszczewa, w pobliżu obecnej szosy do Poznania¹⁸⁹. Systematyczne badania wykopaliskowe przeprowadzone na półwyspie Jeziora Pszczewskiego (stan. 2) wykazały, że to silnie zniwelowane przez orkę i pochówki grobowe grodzisko (I) o wymiarach 50 m × 35 m składało się z dwóch faz budowy (odbudowy)¹⁹⁰. Od strony wschodniej, to jest od ładu, posiadało wał poprzeczny o szerokości około siedmiu metrów, zbudowany w konstrukcji przekładkowej (faza starsza) oraz drugi, o konstrukcji skrzyniowej (faza młodsza). Wewnątrz grodu odkryto fragmenty budynku o wymiarach 4 m × 2,5 m, natomiast między licem wału a budynkiem zlokalizowano ulicę wyłożoną bierwionami¹⁹¹. W górnych partiach wału posiadających ślady pożaru znajdowały się

¹⁸⁷ E. Dąbrowski, *Wczesnośredniowieczny*, s. 249–251 oraz rys. 1, z oznaczeniem stanowisk archeologicznych w okolicach Pszczewa; SiM t. 5 s. 318–322.

¹⁸⁸ A. Kłodziński, *O badaniach archeologicznych w województwie zielonogórskim*, „Z Otchłani Wieków” R. 28:1962 z. 1 s. 5 n.; SSS t. 4 cz. 1 s. 412–413.

¹⁸⁹ Z. Kurnatowska, A. Łosińska, *Weryfikacja grodzisk wielkopolskich na półmetku*, FAP vol. 32:1981 s. 43; Tychże, *Stan i potrzeby badań*, s. 125; Tychże, *Perspektywy badań*, s. 167, 170; SiM t. 5 s. 316–320. Zdaniem A. Urbanińskiej, S. Kurnatowski, *Rozwój terenów osadniczych*, s. 74 przypis 154 nie jest jasny wzajemny stosunek dwóch grodów pszczewskich, można natomiast przypisać ich równoczesne funkcjonowanie przez pewien okres czasu.

¹⁹⁰ Z. Kurnatowska, A. Łosińska, *Stan i potrzeby badań*, s. 125 nr 8.

¹⁹¹ SiM t. 5 s. 316–317.

liczne pochówki szkieletowe powstałe po zniszczeniu grodu. Na wschód od omawianego obiektu, już na stoku rynny jeziornej poza półwyspem (stan. 2a), funkcjonowała w okresie od połowy X do połowy XII w. (faza D–E) osada podgrodowa¹⁹². Liczne odpady żelazne oraz żużel pozwalają przyjąć, że w tym miejscu w dalszym ciągu (X–XII w.) odbywała się działalność hutnicza. Zebrany w toku badań archeologicznych materiał dowodzi, że powstały na półwyspie (początkowo wyspa) Katarzyna gród (I) został spalony na przełomie X i XI w., co dość zgodnie wiązane jest w literaturze z wyprawą wojenną cesarza Henryka II w 1005 r. przeciw Polsce. Odbudowany i rozbudowany w partii wałów obronnych gród został ponownie spalony, najprawdopodobniej w trakcie wyprawy Fryderyka Rudobrodęgo na Poznań w 1157 r. Po tych zniszczeniach obiekt ten nie został już nigdy odbudowany, a na jego miejscu, około pierwszej połowy XIII w., założono cmentarz szkieletowy, związany z pewnością z pszczewskim kompleksem osadniczym¹⁹³. Leżący na północ od Pszczewa duży gród obronny (II) o wymiarach 90 m x 60 m i szerokości wału 15 m nie doczekał się dotąd szczegółowych badań. Wiadomo jedynie, że od południa i wschodu do grodu przylegały dwie rozległe osady o charakterze produkcyjnym, czego dowodzą zgromadzone tam wielkie ilości odpadów hutniczych. Kres istnienia tego zespołu osadniczo-obronnego nastąpił na przełomie X i XI w., co miało związek z najazdem niemieckim w 1005 r.¹⁹⁴ Położenie omówionych grodów zdaje się wskazywać na ich charakter strażniczo-obronny, związany z przejściem przez rynną jeziorną w Pszczewie ważnej drogi tranzytowej. Należy również zauważyć ich funkcję ochronną, sprawowaną wobec całego mikroregionu pszczewskiego, stanowiącego w okresie X–XII w. liczące się zagłębie hutnicze, wytwarzające przypuszczalnie półfabrykaty żelazne, głównie dla zaspokojenia potrzeb monarchii wczesnopiastowskiej, a w części również na wymianę na Zachodzie¹⁹⁵.

¹⁹² Na osadzie podgrodowej odkryto również starszy materiał zabytkowy, m.in. z okresu kultury łużyckiej, co może wskazywać na istnienie w tym miejscu starszego osadnictwa otwartego, poprzedzającego powstanie osady przy grodzie.

¹⁹³ E. Dąbrowski, *Wczesnośredniowieczny*, s. 257.

¹⁹⁴ SiM t. 5 s. 318–320.

¹⁹⁵ E. Dąbrowski, *Starożytne zagłębie*, s. 146 n.; SSS t. 4 cz. 1 s. 412; J. Szymczak, *Grody w Polsce*, s. 77.

Obok wymienionych funkcji militarnych, obydwie grody odegrały istotną rolę w kształtowaniu się osadnictwa w okresie poprzedzającym powstanie ośrodka miejskiego w Pszczewie. Jednak z uwagi na jego położenie w pobliżu drogi dalekobieżnej oraz dłuższy okres funkcjonowania (do poł. XII w.), decydujące znaczenie w uformowaniu się osadnictwa przedlokacyjnego w tej miejscowości odegrał niewątpliwie gród (I) zlokalizowany na półwyspie Jeziora Pszczewskiego. Na wschód od niego (stan. 2a), już na stoku rynnny jeziornej funkcjonowała rozległa osada podgrodowa, datowana podobnie jak gród na X–XII w.¹⁹⁶ Nie była objęta urządzeniami obronnymi, a z zebranego materiału badawczego wynika, że posiadała charakter produkcyjny, związany z hutnictwem żelaza. Podobny charakter miały osady zlokalizowane: przy drodze do Silnej, tuż przy cmentarzu ewangelickim (stan. 7), przy starej drodze do Międzyrzecza (stan. 17), wzdłuż północnego i zachodniego brzegu Jeziora Chłop (Borowy Młyn stan. 2 i 3, Pszczew stan. 3, 18, 20) oraz przy starszym grodzie (II) po jego upadku w początkach XI w. (stan. 5a, 13)¹⁹⁷. Oprócz wymienionych osad nastawionych na produkcję i obróbkę żelaza, do XII w. powstały w okolicy grodu pszczewskiego osady wiejskie zaspokajające potrzeby żywnościowe, głównie załogi ośrodka obronnego¹⁹⁸. Charakterystyczną rzeczą jest fakt usytuowania wszystkich wymienionych osad w promieniu od jednego do pięciu kilometrów od grodu na półwyspie (I), który wówczas stanowił centrum pszczewskiego kompleksu osadniczego ukształtowanego z pewnością w okresie formowania się państwa piastowskiego, a może nawet już znacznie wcześniej¹⁹⁹. Istnieje

¹⁹⁶ E. Dąbrowski, *Badania archeologiczne*, s. 61; SIM t. 5 s. 38 określa chronologię podgrodzia na fazę D (X–XI w.).

¹⁹⁷ Badania ratownicze, przeprowadzone w latach 1994–1995, w związku z budową rurociągu gazowego, dostarczyły informacji na temat funkcjonującej w pobliżu Jeziora Chłop osady hutniczej (stan. 18), datowanej na fazy B/C–D/E oraz osady hutniczej (stan. 20) z fazy D.

¹⁹⁸ Charakter wiejski posiadały m.in. osady, zlokalizowane przy drodze do Silnej (stan. 9a) i przy szlaku międzyrzeczkim, w okolicy Policka. Nie jest wykluczone, że w tym czasie (X–XII w.) wykorzystane były rolniczo tereny po zachodniej stronie Jeziora Pszczewskiego, zajęte później przez miasto lokacyjne.

¹⁹⁹ S. Kurnatowska i, *Dzieje Międzyrzecza i okolicy w świetle źródeł archeologicznych*, w: *Międzyrzecz i okolice*, red. T. Łuczak i D. Matyaszczyk, Międzyrzecz–Gorzów 1998, s. 37 przypuszcza, że gród w Pszczewie mógł wchodzić w skład prawdopodobnego plemienia „dolnoobrzańskiego”. Por. również Z. Kurnatowska, *Centrum zaplecze. Model wielkopolski*, w: *Centrum i zaplecze we wczes-*

wielkie prawdopodobieństwo, że przed połową XII w., to jest w drugim okresie chrystianizacji państwa polskiego (XI–XII w.), w Pszczewie mógł powstać ośrodek pierwotnej parafii, którego dotąd nie udało się zlokalizować²⁰⁰. Wiadomo jedynie, że kościoły powstałe w tym okresie wznoszono w grodach, bądź w bezpośrednim zapleczu, np. w osadach podgrodowych. Uwzględniając wnioski wynikające z badań archeologicznych, a także przebieg ówczesnych dróg tranzytowych i lokalnych oraz miejscową tradycję wydaje się, że najstarszy kościół pszczewski, zapewne pod wezw. św. Wojciecha, znajdował się około dwieście metrów na południowy wschód od grodu (I), tuż przy drodze do Poznania²⁰¹. W miejscu tym wytworzył się węzeł drogowy, gdzie krzyżowały się lokalne drogi ze Stok, Świechocina, Silnej i Borowego Młyna, z główną trasą dalekobieżną (Międzyrzecz–Poznań)²⁰². Funkcjonowała tutaj zapewne już dość wcześnie karczma, o której najstarsza wzmianka źródłowa pochodzi jednak z 1595 r. Liczne zabytki znalezione na grodzisku i w najbliższej okolicy, a w szczególności ozdoby i srebro w postaci płacideł (sztabki i placek) wskazują, że mieszkańcy grodu utrzymywali kontakty handlowe z kupcami przyjezdnymi²⁰³. Wszystko to pozwala więc przyjąć, że w Pszczewie odbywał się w omawianym okresie targ, nadzorowany

nośredniowiecznej Europy Środkowej. Spotkania Bytomskie III, red. S. M o Ź d z i o c h, Wrocław 1999 s. 54.

²⁰⁰ Por. Z. Kurnatowska, *Początki organizacji parafialnej w Wielkopolsce*. *Głos archeologa*, w: *Ecclesia Posnaniensis*, s. 52–54, która uważa, że pozostałości wczesnego kościoła lub kaplicy można się spodziewać w obrębie grodu, który po jego upadku wykorzystano jako cmentarz parafialny.

²⁰¹ Założenie kościoła pod wezw. św. Wojciecha, J. N o w a c k i, *Dzieje archidiecezji*, s. 468 odnosi do XI w. Wczesną metrykę kościoła potwierdza informacja z 1640 r. o przechowywaniu w nim relikwii św. Wojciecha oraz Pięciu Braci Męczenników i 11 000 Dziewic (SHG cz. 3 z. 3 s. 622), w których posiadanie katedra poznańska weszła znacznie wcześniej. Pierwsza wzmianka źródłowa o kościele św. Wojciecha pochodzi z wizytacji z 1603 r., dotyczyła ona jednak kościoła szpitalnego tego wezwania, który został zbudowany w końcu XVI w., z inicjatywy mieszczan pszczewskich, na długo po upadku pierwszego kościoła pod tym wezwaniem (AAP CP 4, 284–284 v). Miejsce lokalizacji kościoła św. Wojciecha upamiętnione zostało w 1774 r. postawieniem figury św. Wojciecha. Informację tę zawdzięczam pani mgr Wandzie Żagań, dyrektorce Gminnego Ośrodka Kultury w Pszczewie.

²⁰² Droga lokalna do Świechocina i Łowynia, znana ze źródeł z 1407 r., do Stoku z 1469 r., do Policka z 1457 r., Kuligowa z 1616 r., por. SHG cz. 3 z. 3 s. 618.

²⁰³ Por. E. Dąbrowski, *Badania archeologiczne*, s. 60; T e n Ź e, *Wczesnośredniowieczny*, s. 250 oraz rys. 4; SIM t. 5 s. 317, 321.

przez pobliski gród strażniczy na półwyspie. Plac targowy wraz z niewielką osadą i karczmą znajdował się przypuszczalnie w pobliżu kościoła św. Wojciecha, w miejscu rozwidlenia dróg do Silnej, Świechocina i Stok – a więc w warunkach charakterystycznych dla wczesnośredniowiecznych targów przygodowych²⁰⁴.

W świetle tego co dotychczas powiedziano kształtuje się dość wyraźny obraz pszczewskiego zespołu osadniczego, składającego się oprócz grodu, również z osady podgrodowej – zapewne typu produkcyjnego – przynajmniej siedmiu osad specjalizujących się w produkcji i obróbce żelaza, najmniej trzech osad rolniczo-hodowlanych oraz domniemanej osady targowej, z kościołem parafialnym św. Wojciecha (drewniany) i karczmą, a także z komory celnej zlokalizowanej w miejscowości Policko przy drodze z Międzyrzecza. Całe terytorium pszczewskie obejmowało łącznie z terenami nie zasiedlonymi obszar o powierzchni około 60–70 km², z grodem zajmującym centralne miejsce. Rangę ośrodka obronnego podnosi fakt, iż pełnił on kontrolę ważnego przejścia drogi tranzytowej przez rynną jeziorną, a także wchodził w skład linii obronnej (drugiej), chroniącej centrum państwa piastowskiego od zachodu. Jak można sądzić na podstawie materiału archeologicznego i analogii z innymi terytoriami grodowymi, wymienione osiedla otwarte powiązane były licznymi więzami gospodarczymi z grodem na półwyspie, w którym koncentrowała się cała obrona opisywanego obszaru.

Nasuwa się pytanie, czym był i jaką pełnił rolę ośrodek osadniczy, który istniał przed lokowaniem Pszczewa na prawie miejskim, a najpierw – czy taki ośrodek w ogóle istniał. Wbrew twierdzeniom niektórych badaczy, nie funkcjonował tutaj nigdy okręg kasztelański, gdyż ziemia pszczewska już około XI–XII w. podlegała kasztelanii międzyrzeckiej²⁰⁵. Nie jest również pewne istnienie opola pszczewskiego, dla którego brak jest jakichkolwiek wzmianek w materiale źród-

²⁰⁴ Po upadku grodu pszczewskiego (I) w połowie XII w., miejscowa ludność mogła korzystać z położonego około 14 km na zachód targu w Międzyrzeczu, por. J. Nalepa, *Międzyrzecz*, w: *Studia nad początkami*, t. 1 s. 233 n. oraz rys. 37; R. Szczepaniak, *Początki miast lubuskich*, Zielona Góra 1958, s. 22.

²⁰⁵ Por. S. Kurnatowski, J. Nalepa, *Z przeszłości Międzyrzecza*, s. 118; Z. Kurnatowska, *Przemiany lokalnych ośrodków władzy w XI–XII wieku w Wielkopolsce*, w: *Lokalne ośrodki władzy państwowej w XI–XII wieku w Europie Środkowo-Wschodniej*, red. S. Moździoch, Warszawa 1993 s. 25 i rys. 1. Pierwszy kasztelan międzyrzecki Teodoryk został wymieniony w źródłach dopiero w 1230 r.,

łowym, a jego ewentualnego powstania w okresie wczesnopiastowskim (lub wcześniej) nie potwierdzają badania osadnicze (rzadka sieć osad otwartych)²⁰⁶. Biorąc pod uwagę dotychczasowe ustalenia można z pewną ostrożnością przyjąć, że omawiany zespół osadniczo-grodowy, noszący zapewne już dość wcześnie wspólną nazwę – Pszczew²⁰⁷, był osadą wczesnomiejską, ukształtowaną w okresie tworzenia się państwa ponadplemiennego pod wpływem czynników gospodarczych (hutnictwo żelaza), handlowych (targ?) i demograficznych (osadnictwo). Do założenia miasta lokacyjnego po wschodniej stronie rynny jeziornej w omawianym okresie jednak nie doszło. Zaważyło na tym ogólne osłabienie czynników urbanizacyjnych w rejonie Pszczewa, wyraźnie dostrzegalne od lat czterdziestych XII w. i trwające aż do połowy następnego stulecia. Spowodowało je między innymi: zaniechanie produkcji hutniczej żelaza w okolicy Pszczewa, zakończenie egzystencji licznych osad rozlokowanych w rynnie jeziornej, a w szczególności zaś zburzenie książęcego ośrodka grodowego nad Jeziorem Pszczewskim i przekazanie części terytorium pszczewskiego na własność biskupstwa poznańskiego²⁰⁸.

Zagadnienie czasu uformowania się klucza pszczewskiego dóbr biskupich należy w nauce do spornych, głównie przez niezwykle ubóstwo źródeł, w których dopiero od 1231 r. znajdują się w miarę kompletne dokumenty dotyczące kościoła katedralnego w Poznaniu²⁰⁹. Józef Nowacki w swoim monumentalnym dziele o diecezji poznańskiej zalicza dobra pszczewskie do pierwotnego uposażenia katedry

por. *Urzednicy wielkopolscy XII–XV wieku. Spisy*, red. A. Gąsiorowski, Wrocław 1985 s. 53.

²⁰⁶ H. Łowmiański, *Przemiany feudalne wsi polskiej do roku 1138*, PH 65:1974 s. 35; Tenże, *Początki Polski*, t. 6 cz. 1, Warszawa 1985 s. 355 przyjmuje istnienie opola pszczewskiego, na którego obszarze miał powstać klucz dóbr biskupstwa poznańskiego, liczący w XIII–XIV w. 9 wsi na obszarze 200 km².

²⁰⁷ Pierwotna nazwa, pochodząca zapewne od błyszczącej tafli jeziora brzmiała: „Płszczew” (–,plszczyc” czyli „pszczyc”) i dopiero po uproszczeniach uzyskała najpierw nazwę – Pczew, a następnie obecną formę Pszczew, por. S. Rospond, *Słownik etymologiczny*, s. 313. Wspomniana pod rokiem 1090 w „Rocznikach krakowskich” nazwa „Pschem” nie jest Pszczewem, jak przypuszcza H. Wuttke (Tenże, *Städtebuch des Landes Posen*, Leipzig 1877 s. 268), por. SG t. 9 s. 254.

²⁰⁸ Por. A. Urbańska, S. Kurnatowski, *Rozwój terenów osadniczych*, s. 88 n. oraz mapy 11 i 12.

²⁰⁹ J. Nowacki, *Dzieje archidiecezji*, s. 133.

(później biskupstwa), uzyskane jeszcze w X lub XI w. obok dóbr w kasztelanii łądzkiej, Krobi, Słupcy oraz dóbr wokół Poznania²¹⁰. Do późniejszej fundacji, może Bolesława Krzywoustego z XII w., odnosi klucz pszczewski Henryk Łowmiański, uznając go za pierwotne opole leżące na zachodniej granicy biskupstwa poznańskiego²¹¹. Faktem jest natomiast, że jako własność biskupia Pszczew został wspomniany po raz pierwszy dopiero w dyplomie księcia wielkopolskiego Bolesława Pobożnego z 1259 r., gdzie figuruje jako wieś kościelna, z nadanym wcześniej immunitetem²¹². Na wcześniejsze istnienie dóbr biskupich w omawianym rejonie może wskazywać dokument księcia Przemysła I z 1256 r. dotyczący sporu między biskupem poznańskim Boguchwałem a komesem Bogutą o posiadanie połowy Jeziora Synce i połowę rzeki Obry²¹³. Z oświadczenia biskupa i zeznań świadków wynika, że owe jezioro należało do kościoła katedralnego *od dawien dawna, o czym pamięć była wielce już zatarta*. W rozstrzygnięciu spornej sprawy uczestniczył ksiądz Piotr syn Michała kapelan z Pszczewa, zapewne proboszcz kościoła św. Wojciecha²¹⁴. Do omawianej kwestii można odnieść również dyplom z 1276 r. wystawiony w tymże roku w Pszczewie dla opactwa cystersów w Paradyżu²¹⁵. Nasuwa się w związku z tym przypuszczenie, że wystawca dokumentu, biskup poznański Mikołaj, znajdował się w trakcie objazdu dóbr

²¹⁰ Tamże, s. 133 i 138.

²¹¹ H. Łowmiański, *Początki Polski*, t. 6 cz. 1 s. 355. W XIII–XIV w. dobra pszczewskie oprócz miasta Pszczewa liczyły 10–11 wsi, skupionych wokół tej miejscowości, a mianowicie: Silna, Świechocin, Lowyń, Stoki, Zielomyśl, Szarcz, Stołuń, Kuligowo oraz Bielsko pod Międzyzłodem.

²¹² KDW 1 nr 379: książę Bolesław Pobożny nadaje mieszkańcom wsi Święty Wojciech koło Międzyrzecza immunitet taki, jaki posiadają mieszkańcy wsi biskupiej Pszczew ([...] villa et homines episcopi Pczew). Por. J. Matyszkowski, *Immunitet ekonomiczny*, s. 339.

²¹³ Por. *Rocznik kapituli poznańskiej*, MPH ns. t. 6 s. 38: *et contra ecclesiam eius pro quondam lacu, qui vocatur Synce, asserens sibi ipsum de iure pertinere*. Wydawca Rocznika niesłusznie chyba uznaje Synce jako jezioro dziś nieznanne, prawdopodobnie w obrębie jeziora przepływa rzeka Obra, natomiast w rzeczywistości rzeka ta płynie około 6 km od Jeziora Pszczewskiego. Może więc chodzić o jedno z niezidentyfikowanych jezior, leżących na południe od Pszczewa, por. SHG cz. 3 z. 2 s. 386.

²¹⁴ MPH ns. t. 6 s. 38; SHG cz. 3 z. 3 s. 621.

²¹⁵ KDW 1 nr 462. J. Nowacki, *Dzieje archidiecezji*, s. 138.

biskupich, a wspomnianą czynność prawną wykonał zapewne w swej rezydencji, która już wówczas musiała znajdować się w Pszczewie, choć trudno ją obecnie zlokalizować. W podsumowaniu tych analiz trzeba stwierdzić, że nie da się w żadnym razie utrzymać tezy o wczesnym powstaniu klucza pszczewskiego dóbr kościoła poznańskiego. Natomiast jest bardziej prawdopodobne jego stopniowe powstawanie w wyniku nadań książęcych aż do XIII w., kiedy nastąpiło ostateczne uformowanie posiadłości biskupich z centrum gospodarczym i kościelnym w Pszczewie. W nieznanym bliżej czasie biskupstwo otrzymało teren po byłym grodzie, wraz z kościołem i osadą targową, a także obszar późniejszego miasta po zachodniej stronie Jeziora Pszczewskiego²¹⁶.

Oprócz funkcji gospodarczych, jako centrum klucza dóbr kościelnych Pszczew dość wcześnie został powołany do odegrania ważnej roli w działalności kościoła poznańskiego. Właśnie tutaj została najprawdopodobniej zlokalizowana siedziba archidiaconatu mniejszego, jednego z trzech nowych obszarów kościelnych, na jakie w 1298 r. (31 stycznia) biskup poznański Andrzej Zaremba podzielił diecezję poznańską²¹⁷. Dopiero w 1360 r. archidiaconat ten wystąpił jednak po raz pierwszy z tytułem pszczewski i stał od 1366 r.²¹⁸. Graniczył on od zachodu i południa z diecezjami lubuską i wrocławską, natomiast od północy, wschodu i południowego wschodu z archidiaconatami poznańskim i śremskim. Powierzchnia archidiaconatu pszczewskiego była podobna do pozostałych, natomiast pod względem liczby parafii ustępował jedynie Poznaniowi²¹⁹. Okresowo w Pszczewie znajdowała się również siedziba dekanatu, lecz nie był

²¹⁶ Wcześniejszym nabytkiem, zapewne z początków XIII lub końca XII w., był teren przemyku miejskiego. Obszar wokół dawnego grodu (I) biskupi poznańscy mogli otrzymać dopiero po jego upadku.

²¹⁷ KDW 2 nr 770. W wyniku podziału diecezji poznańskiej powstały trzy archidiaconaty: większy (poznański), średni (śremski) i mniejszy (pszczewski).

²¹⁸ Por. J. Nowacki, *Dzieje archidiecezji*, s. 290–291. Przejściowo w latach sześćdziesiątych XIV w. archidiaconat ten był nazywany wroneckim, co może oznaczać próbę przeniesienia jego siedziby do Wroniek. Ostatecznie archidiaconat pszczewski skasowano w 1810 r.

²¹⁹ Początkowo obejmował zasięgiem 60 parafii (XIX w.), natomiast w 1500 r. już 137.

to podział trwały, gdyż już w wykazie z 1471 r. Pszczew należał do dekanatu międzyrzeckiego²²⁰.

Po upadku grodu pszczewskiego i ukształtowaniu się podstawowego zrębu dóbr kościelnych w tym rejonie, ośrodek osadniczy został przeniesiony (już wówczas biskupi) z dotychczasowego miejsca, znajdującego się w pobliżu rozwidlenia dróg do Silnej i Świechocina (osada targowa), na zachodni brzeg Jeziora Pszczewskiego. Nastąpiło to po połowie XIII w., choć nie jest wykluczone funkcjonowanie tam już wcześniej osady wiejskiej. Nowy teren osadniczy objął wąskie wywyższenie terenu, długości około 1500 m, ciągnące się południkowo pomiędzy jeziorami Pszczewskim i Mielno (nie istnieje). Północną część przesmyku międzyjeziornego zarezerwowano dla biskupa, gdzie wzniesiono między innymi drewniane zabudowania rezydencji biskupiej i zarządu dóbr, budynki gospodarcze – w tym młyn wodny oraz w pobliżu również drewniany kościół pod wezw. św. Marii Magdaleny²²¹. Kościół ten po lokacji miejskiej został parafialnym, natomiast będący wówczas na peryferiach nowej osady kościół św. Wojciecha pełnił funkcje sukursalne. Dobrze rozwijający się gospodarczo klucz dóbr pszczewskich od połowy XIII w. skłonił biskupów poznańskich do poczynienia starań o zorganizowanie w tej miejscowości miasta lokacyjnego. Nie znamy daty uzyskania zgody monarchy, lecz musiało to nastąpić w latach osiemdziesiątych XIII w. (około 1286 r.), gdyż w 1288 r. biskup poznański Jan II Herbicz zlecił lokację miasta Pszczewa Janowi, zwanemu Lubinowo²²².

²²⁰ Dziekan pszczewski Jan występuje w źródłach pod rokiem 1449. Od XV w. istniał w Pszczewie również oficjalat okręgowy, przeniesiony do Międzyrzecza w początkach XVI w., por. SHG cz. 3 z. 3 s. 627.

²²¹ Przyjęcie przez J. Nowackiego, *Dzieje archidiecezji*, s. 468–469 początków kościoła na połowę XIV w. miało zapewne związek z przesunięciem przez niego na ten sam okres lokacji miejskiej Pszczewa. Autor ten nie znał przywileju lokacyjnego z 1288 r.

²²² KDW 1 nr 34 (17 I 1288 r.) Biskup poznański, to Jan II Herbicz z rodu Nałęczów, pełniący urząd w latach 1286–1297. Natomiast zasadzca miasta, Jan z Lubinowa, nie został dotąd zidentyfikowany. Omawiany dokument zachował się w oryginalnym transumpcie biskupa Wojciecha Jastrzębca z 20 VIII 1407 r., jednak w bardzo złym stanie i z dużymi ubytkami tekstu. Zagadkowa jest sprawa oryginału z 1288 r., który spłonął w pożarze Międzyrzecza. Musiał więc być tam zdeponowany, trudno jednak dociec, na jakiej zasadzie.

Z dokumentu wydanego przez biskupa wynika, że nowe miasto miało zostać zorganizowane, w oparciu o prawo niemieckie (*Theutonico iure locandas*), najprawdopodobniej według wzoru średzkiego, stosowanego często w nowo lokowanych miastach kościelnych. Zasadzca zwany *scultetus* (sołtys)²²³ otrzymał od biskupa *Pczewo et Sadce* (Pszczew i Szarcz?), w celu lokowania tam miasta „Pczewo”²²⁴. Za wykonanie tej czynności wójtowi przyznano dwa łany flamandzkie ziemi ornej, za które zobowiązany był dostarczać do dworu biskupiego (po okresie wolnizny) po trzy ćwiertnie pszenicy, żyta i owsa od każdego łanu. Oprócz tego otrzymał zgodę na zbudowanie młyna i łąni, a także prawo wolnego polowania na zające i bażanty oraz połowu ryb w Jeziorze Pszczewskim i dwóch jeziorach, zwanych Jeziorce²²⁵. Prawo połowu w jeziorach biskupich otrzymali również mieszczanie pszczewscy. Wójtowi ponadto miała przypadać trzecia część dochodów sądowych, tyleż z upraw chmielu, połowa dochodów z jatek mięsnych i 150 drzew na prace budowlane²²⁶. Do niezwykle interesujących rozwiązań należało przekazanie sądowi wójtowskiemu w Pszczewie rozpatrywanie spraw zagrożonych śmiercią, we wszystkich wsiach biskupich na prawie niemieckim, położonych w okręgu pszczewskim (*districtum Pczew*)²²⁷. Był to więc znany wówczas w Wielkopolsce przypadek zwierzchnictwa miasta lokacyjnego wobec okolicznych wsi oraz rezygnacji monarchy z dochodów, pochodzących z sądownictwa²²⁸. Zwraca uwagę niemal zupełne po-

²²³ W trzynastowiecznych dokumentach lokacyjnych z reguły zamiennie używane są terminy *scultetus* i *advocatus* na określenie wójta (zasadzca).

²²⁴ Wydawca dokumentu tłumaczy miejscowość „Sadce” jako Szarcz, położony około 4 km na północny-zachód od lokacyjnego Pszczewa, nad Jeziorcem Szarcz. Interpretacja taka nie jest przekonująca, ze względu na odległość obu miejscowości. Być może chodzi tutaj o nieznaną miejscowość lub żreb „Sadce”, położoną tuż przy Pszczewie, która została włączona w granice lokacyjnego miasta, a jej nazwa zaginęła.

²²⁵ Wspomniane w dokumencie dwa jeziora Jezierce („Jezerce”), to zapewne jeziora Glinno i Proboszczowskie, położone około 2 km na południowy-zachód od Pszczewa, por. SHG cz. 3 z. 3 s. 620.

²²⁶ KDW 6 nr 34.

²²⁷ Tamże: biskup, zlecając Janowi z Lubinowa lokację miasta Pszczewa podkreślił, że chce, aby wsie, które *per districtum Pczew iure Theutonico locabuntur pro sententiis catalibus iudicium civitatis Pczewo adire [...] teneantur*.

²²⁸ Por. S. Gawlas, *Polityka wewnętrzna Przemysła II*, s. 79.

minięcie w dokumencie biskupa Jana nadań na rzecz osadników pszczewskich (mieszczan). Musiały one zostać spisane wcześniej, w oddzielnym przywileju, na co wskazuje akt z 1508 r., wydany mieszczanom Pszczewa przez biskupa poznańskiego Jana Lubrańskiego, w związku ze zniszczeniem w pożarze starego przywileju²²⁹. Z dokumentu tego wiadomo, że miasto posiadało wówczas Jezioro Dobrowo (*lacus Dobrowo, dictus Peceninsis*, czyli obecne Jezioro Pszczewskie) do ogólnego użytku, łaźnię miejską, przywilej na trzymanie stada owiec, czynsze z ostrowa i ról położonych na południowy wschód od Jeziora Mielno, ogrody, prawo połowu ryb małymi sieciami we wszystkich jeziorach klucza (dziewięć jezior w XVI w.) i polowania na zające oraz możliwość zaopatrywania się w lasach biskupstwa w drewno na opał i do celów budowlanych²³⁰.

Wkrótce po lokacji nastąpiło szczegółowe określenie granic nowego miasta, jak również wytyczne jego planu przestrzennego. Lokacyjny Pszczew był dość powszechnie występującym przykładem ośrodka miejskiego w Wielkopolsce, którego rozplanowanie zostało ściśle dostosowane do panujących warunków fizjograficznych. Położenie na przesmyku między dwoma jeziorami zadecydowało o wydłużonej formie rozplanowania nowej osady²³¹. Praktycznie cała średniowieczna (a także późniejsza) zabudowa miejska skupiła się wzdłuż dwóch ulic, tworzących oś miasta oraz kilku poprzecznych uliczek, zbiegających się w stronę jeziora (wschód) i podmokłych łąk (zachód) – w miejscu dawniejszego Jeziora Mielno²³². Ośrodkiem układu

²²⁹ AAP CP 3 nr 118; J. Nowacki, *Dzieje archidiecezji*, s. 159.

²³⁰ Do przywilejów, nadanych w okresie zakładania miasta, mogły należeć m.in.: role i ogrody miejskie (około 11 łąnów), prawo połowu ryb w trzech jeziorach biskupich, zbieranie drewna na opał i cele budowlane oraz trzymanie własnego stada owiec. Wymienione Jezioro Dobrowo, to Jezioro Pszczewskie, które przed 1505 r. przejęli mieszczanie zapewne w drodze zakupu, por. SHG cz. 1 z. 3 s. 367, gdzie wadliwa lokalizacja Jeziora Dobrowo.

²³¹ Por. S. Zajchowska, *Nad środkową Odrą*, s. 120; M. Brychcy, *Dzieje Pszczewa*, s. 8; K. Jodłowski, D. Matyaszczyk, *Walory krajoznawcze okolic Międzyrzecza*, w: *Międzyrzecz i okolice*, s. 195.

²³² Dawną oś miasta tworzyły, idąc od północy, następujące ulice: Międzychodzka, Sikorskiego, Poznańska, Zamkowa, a także równoległe do nich: Kościelna, Świerczewskiego (ob. Rynek), Jadwigi. Miasto lokacyjne sięgało najpewniej do wzgórza kościelnego na północy i do dawnego obniżenia jezior, dochodzących aż do okolic dzisiejszego kina, przy ul. Poznańskiej (południe).

przestrzennego został wydłużony, prostokątny plac, w którego południowej części, w wyniku zabudowy, wytyczono rynek w kształcie zbliżonym do trapezu. Bloki przyrynkowe, a także bloki wytyczone między ulicami Poznańską i Jadwigi oraz przy ulicy Sikorskiego podzielono na wąskie parcele mieszczzańskie, których głębokość została zróżnicowana w zależności od położenia w stosunku do Jeziora Pszczewskiego i podmokłych łąk (Jezioro Mielno). Kościół parafialny wzniesiono na wzór wielkopolski poza powierzchnią rynku – przy północnej krawędzi placu targowego²³³. Zapewne również w pobliżu kościoła powstały zabudowania gospodarcze klucza dóbr pszczewskich, wraz z rezydencją biskupią. Do dziś jednak nie pozostały żadne czytelne ślady po drewnianych zabudowaniach. Pewną wskazówkę na temat lokalizacji tego kompleksu rezydencjonalnego daje grodzisko stożkowate w pobliżu plebanii, na zachodnim brzegu Jeziora Pszczewskiego, w miejscu zwanym Górą Wieżową (niem. Schnekenberg)²³⁴. Powstało ono na przełomie XIII i XIV w., jako dwór obronny (fortalicium) biskupów poznańskich, przeznaczony do ochrony włości kościelnej²³⁵. Pierwsza wzmianka źródłowa o gródkiem pszczewskim, zwanym wówczas *castrum* (zamek) pochodzi z 1327 r., natomiast kolejne ze stulecia następnego²³⁶.

Bogata sieć hydrograficzna, pokrywająca cały obszar leżący na północ od gródka biskupiego i Jeziora Pszczewskiego sprawiła, że właśnie w tym rejonie powstały wkrótce po lokacji miasta dwa lub trzy

²³³ Z. Kaczmarszyk, *Rozwój miast do końca XV w.*, w: *Studia nad początkami*, t. 2 s. 578.

²³⁴ SiM t. 5 s. 314–315. Obiekt ten zniszczony częściowo rowami strzeleckimi, posiada około 15–50 m wysokości, średnicę około 45 m, zaś od zachodu otoczony jest rowem. Cała powierzchnia grodziska wynosi 300 m².

²³⁵ Biorąc pod uwagę niebezpieczeństwo brandenburskie, gródek stożkowaty w Pszczewie pełnił zapewne również szerszą rolę ochrony granicy zachodniej, por. A. Urbńska, S. Kurnatowski, *Rozwój terenów osadniczych*, s. 96.

²³⁶ KDW 2 nr 1087 (1327 r.): papież Jan XXII poleca przywrócić Piotrowi Drogoślawicowi (Piotr Żyła z Bytnia), tenariuszowi pszczewskiemu zamki w Pszczewie, Bytniu i Pniewach, wraz z przynależnościami, por. E. Rymar, *Ród Drogoślawiców–Bojtnów w Nowej Marchii i Wielkopolsce, w powiązaniu z zabiegami Władysława Łokietka o odzyskanie ziem zanoteckich*, „Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza”, t. 16:1985 z. 1 s. 27. Na przełomie XV i XVI w. rezydencję biskupów przeniesiono na południe miasta, w pobliżu istniejącego tam już wcześniej folwarku (po 1945 r. PGR). Obecny, późnoklasycystyczny dwór zbudowany został w pierwszej połowie XIX w.

stawy rybne (zwane: Do Lasu, Wroczny Staw) oraz młyny wodne. Pierwszy młyn zwany Grodna (w XVI w. zw. Borowy), zbudowano nad strumieniem (*torrens*) Grodna, po prawej stronie drogi do wsi Stok, natomiast drugi Młyn Zajezierny (słodowy), stał w pobliżu zamku (*fortalicium*) biskupiego, przy drodze do Gorzycka Nowego i Stok²³⁷. W pobliżu młynów znajdowały się również łąki, dwa ostrowy do karczunku i role należące do uposażenia młynarzy. Na północ od młynów, między drogami do wsi Zielomyśl oraz Stok (około 2 km od miasta) rozciągały się role mieszczan pszczewskich, w których przeważały mało i średniourodajne gleby piaszczyste i szcerki naglinowe. Na południe od miasta, w pobliżu Jeziora Mielno, wyznaczono grunty wójtowskie, które w pierwszej połowie XV w. zostały włączone do folwarku biskupiego²³⁸. Miasto lokacyjne nie posiadało nigdy żadnych obwarowań, gdyż bezpieczeństwo zapewniały mu miejscowe warunki fizjograficzne (jeziora, bagna, stawy, strumienie). Znana z 1446 r. brama miejska zwana Poznańską, zbudowana u wylotu drogi tranzytowej w kierunku wschodnim, posiadała wyłącznie charakter kontrolny²³⁹. Być może druga brama zlokalizowana została w zachodniej części miasta przy wylocie drogi poznańskiej w stronę Międzyrzecza, jednak brak jest na ten temat wzmianek źródłowych.

Niszczący pożar Pszczewa w 1508 r. strawił doszczętnie dokumenty miejskie, dlatego nie posiadamy niemal żadnych informacji na temat sytuacji miasta lokacyjnego w XIV w.²⁴⁰ Wiadomo jedynie, że

²³⁷ Młyn słodowy, zwany Zajezierny, znajdował się w miejscu lub w pobliżu jedynego czynnego obecnie młyna, zlokalizowanego po lewej stronie ul. Sikorskiego (w stronę Gorzycka Nowego i Stok).

²³⁸ Z dość niejasnych wzmianek źródłowych wynika, że ostatnim wójtem dziedzicznym w Pszczewie był Piotr z Kęszycy. Jego żona Katarzyna w latach 1443–1447 znajdowała się w sporze o pewne prawa na wójtostwie po swoim mężu. Po tym terminie wójtostwo przeszło najpewniej w ręce biskupów poznańskich. Występujący nadal w źródłach wójtowie pszczewscy byli jedynie urzędnikami sądowymi, por. SHG cz. 3 z. 3 s. 619 (1545 r.).

²³⁹ AAP ACC 239, 147–152 (oblatowany w 1788 r., jako przywilej kościoła parafialnego w Pszczewie). Brama Poznańska mieściła się z pewnością u południowego wylotu z miasta, w miejscu, gdzie obecnie krzyżują się ulice: Batorego, Zamkowa i Kasztanowa.

²⁴⁰ AAP CP 3 nr 118. Źródła dotyczące XV w. pochodzą głównie z zasobów tworzonych w kancelarii biskupiej w Poznaniu.

król Kazimierz Wielki w 1350 r. zwolnił mieszczan pszczewskich z wszelkich świadczeń na rzecz monarchii, co stworzyło sprzyjające warunki dla rozwoju gospodarczego Pszczewa i całego klucza dóbr biskupich²⁴¹. W tym czasie wszyscy mieszkańcy korzystali również z wolnizny, udzielonej przez biskupa poznańskiego. Na podstawie późniejszych źródeł wiadomo, że wśród zajęć mieszkańców miasta od samego początku dominowało rolnictwo, hodowla, bartnictwo i rybołówstwo, natomiast znacznie mniej rzemiosło (słodownictwo, piwowarstwo, szewstwo, rzeźnictwo, krawiectwo, karczmarstwo), a zupełnie brak danych na temat handlu miejskiego²⁴². Mimo to miasto rozwijało się dość dobrze aż do połowy XVII w., kiedy popadło w ruinę w czasie wojny polsko-szwedzkiej²⁴³. Od lokacji w XIII w., aż do utraty praw miejskich Pszczew stale utrzymywał charakter małomiasteczkowy i rolniczy²⁴⁴.

Na tym kończymy uwagi odnoszące się do miast biskupstwa poznańskiego lokowanych w XIII w. Wynika z nich, że omawiane osiedla mają bardzo starą metrykę historyczną, znacznie wyprzedzając moment nadania im miejskiego prawa niemieckiego. W części drugiej zajmiemy się kolejnymi miastami biskupimi, których procesy urbanizacyjne były jednak nieco późniejsze od już omówionych, a nadanie im praw miejskich przypało dopiero na XIV stulecie.

²⁴¹ KDW 3 nr 1295.

²⁴² Por. E. Długopolski (wyd.), *Inwentarz dóbr i dochodów biskupów poznańskich z r. 1564 r.*, Kraków 1939 s. 280–281; W. Sobisiak, *Rozwój latyfundiów*, s. 221.

²⁴³ Po wojnie szwedzkiej miasto liczyło 52 domy, z tego 32 osiadłe, a 20 pustych oraz około 150 mieszkańców. Pewien rozwój gospodarczy miasta widoczny jest od lat 30-tych XVIII w., dzięki czemu liczba mieszkańców wzrosła do 613 osób (AAP CP 126, 4–5).

²⁴⁴ W 1458 r. Pszczew wysłał czterech żołnierzy na wojnę z Krzyżakami, *Kodeks Dyplomatyczny Wielkiej Polski*, nr 129, wyd. E. Raczyński.

MIECZYŚLAW BRUST

**The Origins of Towns in the Landed Estates of the Poznań
Bishops in Wielkopolska (13th–14th Century)
Part One**

Summary

This article, published in two instalments, deals with the problem of the origins of towns in the landed estates of the Poznań bishopric in the 13th–14th centuries.

At the outset the author reconstructs the borders of the Poznań bishopric, founded as a result of the Gniezno “Summit” of the year 1000. Next, following the latest archaeological and historical research and taking into account the geographical factors, he discusses the historic settlement process in the lands of the Poznań bishopric. Then, on the basis of extant written sources and recent literature, he reconstructs the original endowments of the Poznań bishopric and their growth until the end of the 14th century. It can be assumed that c. 1370 the holdings of the bishops of Poznań included 176 villages, 138 of them in Wielkopolska and 38 in Mazovia, Kujawy and Pomerania. The fastest numerical growth of the episcopal estates took place in the second half of the 13th and early 14th century, when the 102 village settlements were added to the list (73.9% of the total).

The founding of new towns was an important factor of the economic growth of the landed estates of the Poznań bishopric. Until 1564 ten new towns were incorporated in the Poznań bishops’ latifundia (eight in Wielkopolska and two, Stoczek and Laskarzew, in Mazovia). Of the latter one (Wielichowo) was founded in the 15th century, while the remaining seven (Buk, Dolsk, Krobia, Pszczew, Słupca, Slesin, Śródka) were all founded in the 13th–14th century. Part One of this article focuses on the incorporations of Śródka, Pszczew and Słupca (all dating back to the 13th century); the beginnings of the remaining four Wielkopolska towns will be discussed in Part Two.

Translated by A. Branny